

Міністерство аграрної політики та продовольства України
Миколаївський національний аграрний університет

Березовська Т. В.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Миколаїв
2014

Затверджено на засіданні кафедри українознавства обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету **від 07.01.2014 р., протокол № 7.**

ЛЕКЦІЯ 1. Стародавня і середньовічна історія України.

1. ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ (кам'яний вік).
2. ТРИПІЛЬСКА КУЛЬТУРА
3. КІМЕРІЙЦІ.
4. ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ
5. РУХ НАРОДІВ АЗІЇ НА УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ
6. ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОСЕЛЕННЯ ПРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН.

1. Бойко О. Історія України. - К., 1999.
2. Борисенко В. Курс української історії. Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст. - К., 1998.
3. Брайчевський М. Конспект історії України. - К., 1993.
4. Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. - К., 1996.
5. Верига В. Нариси з історії України (к. ХVІІІ - поч. ХХ ст.) - Львів, 1996.

Перші спроби дати наукове тлумачення дослідження історії України знаходимо в літописах

Спочатку літописи мали характер коротких записів про різні події, які вели спершу при дворі князі, а потім у монастирях.

Перше таке зведення було докладно складено за 1037-1039 рр. у Києво-Печерському монастирі. Продовження цього зведення був літопис, автором якого вважають ченця Києво-печерського монастиря Никона Великого, який довів літопис від 1060-1073 рр.

1093-1095 постало 3 літописне зведення, відоме під назвою «**Начального (Початкового) літопису**». Літописець провадив ідею єдності Русі.

1113 року Нестором 4 Києво-Печерського монастиря було закінчено зведення літопису «Повість временних літ». Він використав грецькі хроніки, місцеві оповідання і зв'язав історію. »Повість временних літ» мала величезний вплив на історію України. Б.І. Греков називав її «одним з виявів людського генія, якому доля дала невмирущий інтерес протягом віків».

Прероблялася і перписувалася повість багато разів. До наших часів зберіглася вона в найкращому вигляді у Лаврентіївському літописі 1376 та Іпатіївському початку 15 ст.

Із зростанням окремих князівств у багатьох з них стали писати власні літописи. Найвидатніший – Галицько-Волинський 1201-1292 рр, який складається з декількох частин. Деякі написані по-мистецьки, з поетичним хистом.

ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ(кам'яний вік).

Біля 6000 000 років тому значна територія України була вкрита льодовиками. Перше зледеніння не досягло меж України, але друге південною межею пройшло недалеко від Полісся та Чернігівщини. Третє

зледніння захопило вже значну частину України. Льодовики дійшли до підніжжя Карпат. Величезні камені виривали льодовики з землі, позначаючи кінець льодовика. У Києві наприклад лежить великий валун із Фінляндії, менший валун зустрічається на полях Катеринославщини.

Після таяння льодовиків на землі з'являлося життя: кедр, ялини, смереки, сосни, носороги, печерний ведмідь, лев, мамонт, бізон, слон-тригонтерій, гігантський олень. Тоді ж і з'являються люди.

Знаряддя їх зроблене з каменю, тому ця доба отримала назву «кам'яний вік».

Перша знахідка характерна для цього періоду була знайдена на території України в 1871 р. Ф.І. Камінським біля села Гонці на Полтавщині.

До цієї доби належить найбільше відкриття, яке зробило будь-коли людство: вміння здобувати вогонь. Людина користувалася ним для зогрівання житла, для варення і печення їжі. Глиняного посуду ще не було, і людина користувалася черепами тварин. Так, у Києві на Кирилівській вулиці знайшов археолог В.В. Хвойка селище з землянками та рештками 70 мамонтів.

Рештки цієї людини знайдено у Криму, в печері Кіік-Коба, серед крем'яних знарядь цього преіоду. Типом ця людина належить до «неандертальського», названого так за річкою Неандер у Німеччині, де вперше було знайдено її череп. Неандерталець – невеликий на зріст, присадкуватий, з низькочолим черепом, великими надбрівними дугами. Можливо володіла членороздільною мовою.

Але ця людина відчувала присутність існування вищої сили, що керує життям. Так вперше виникають магічні заходи. Вперше з'являються тотеми, предками яких Були тварини, рослини, камені. За цієї доби вперше констатовано ритуальні поховання мерців, здебільшого в самих селищах. Пізній палеоліт поділяється ще на три доби: Оріньякську, Солютрейську та Македонську.

МЕЗОЛІТ.

Вона припадає на перші тисячоліття після останнього зледеніння. Населення цієї доби жило переважно полюванням з лука на дрібних тварин та птахів і риболовством. Змінився і характер знарядь: робили дрібними із каменю, наконечники для стріл для вставляння у спис, гарпун.

Найбільш характерна для України **свіденська** культура. М. Рудинський вважає, що аналогічна культура мікроклітів знайдена ним у багатьох місцях України: біля річки Тетерев, с. Охтирки, с. Смячки, на Новгород-Сіверщині, в Миргородському повіті. Цікаві знахідки в 1936 р. та 1938 р. Петрогліфи в Мелітопільському районі, біля с. Терпінне – коло Азовського моря. Там на скелях знайдено тварин – биків, коней, хижаків, мамонта.

НЕОЛІТ. Біля 13 000 років на Україні можна відзначити ряд нових знахідок та досягнень, які в цілому остільки важливі, дають можливість, вважати цей час новою добою, неолітом, тобто новою кам'яною добою (**неос – новий, літос – кмінь**).

Змінився клімат, льодовики відступили на північ, мамонтів, бізонів, печерних левів замінили ведмеді, вовки, лисиці, олені, тури, дикі коні, дикі кабани, кози, зайці, ховрахи.

Змінився побут людей, які вже не ховалися у печерах, а будували халупи, з яких склалися села.

Камінь навчилися пилити, шліфувати, та сверлити. З'являються сокири, молотки, мотики, тесла, долота, ножі, наконечники списів. **Винайдення лука мало велике значення.** Займалися полюванням, рибальством, за допомогою сіток, неводів, кидання гарпунів, вудок, замість гачків вживали маленькі кам'яні платівки.

Біля 6-7 тисяч років тому людина почала обробляти посуд з глини. Згодом навчилися прикрашати посуд: смужки, ялинки, хрести.

За цієї доби людина опанувала ткацтво. З'являються перші примітивні верстати, виробляють тканину з вовни, з волокон рослин, спочатку типу рогожі, а потім дедалі більш вдосконалені. Приручення тварин теж мало велике значення: корова, овечка, свиня. **З'являється скотарство.**

Людина почала обробляти землю: сіяти, жати кам'яними сапами. Зерно молотили кам'яними зернотерками. **Сіяли пшеницю, ячмінь, просо.**

З'являються будівлі на плотах, на озерах та річках, а також на палях, які вбивали в дно річки та озера. В них будували мости і халупи. Такі будівлі знайдено на Поліссі, Волині, Поділлі.

Споруджують човни. Такого човна знайдено біля с. Сбатинівка, на р. Бозі.

Зароджується обмін культурами між племенам. В Україні знаходять вироби із каменю, яких немає на цій території. Так – смугастий камінь з Волині, обседіян з Вірменії або Карпат на Наддніпрянській Україні. Має зв'язки з Месапотамією, Кавказом, малою Азією.

Шириться мистецтво, Але в ньому зникають реалістичні відображення тварин, мабуть у зв'язку з тим, що полювання на диких тварин перестало відігравати важливу роль у житті людини.

Поширюється культ жінки, жіночого божества. У похованнях видно вже певний ритуал. Покійника часто скорчують, навіть зв'язують. Його посипають червоною **вохвою**, що символізує трупоспалення. З покійником ховають зброю, прикраси, їжу в горщиках – усе, що йому потрібно на тому світі.

Люди неоліту жили родовими групами, об'єднаними особою жінки-матері, бо діти, із-за відсутності постійних шлюбів, не знали битьків, і споріднення велося за розрахунком зв'язків з матір'ю. **Так утворився лад, в якому жінці належало провідне місце – матріархат. Матріархат відбився за неоліту в релігійних віруваннях, на культурі богині-матері.**

ТРИПІЛЬСКА КУЛЬТУРА. Кінець неоліту на всій території України характеризується звичайно багатою, блискучою культурою хліборобів.

Перші знахідки цієї культури було зроблено відомим київським археологом

В. Хвойкою на початку 20 ст. в селі Трипільлі, недалеко від Києва. Назва

«Трипільська культура» залишилася до наших часів. За цією культурою, не зважаючи на те, що межі її поширюються, за сучасними дослідженнями, від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова.

На всі терит України починаючи від 6 тисячоліття до 1 тисячоліття перед Р.Х., утворилася культура, яка на всьому своєму протязі мала цілком виразні риси. Людність мешкала великими селами на берегах річок. У цих селах були хати прямокутної форми. Чотирихилий дах спирався на стовпи: стіни дерев'яні, обмащені з обох боків глиною, підлогу робили з дерев'яних помосток, обмазаних глиною, іноді обпалених, стіни розписані. Житла будували злежно від місцевих умов: де був ліс – дерево, плахи, де бракувало лісу – з глиняних вальків або т.з. Саману. Житла Були багатокамерні.

В селах були «точки», «майданчики», в яких підлога була обмащена випаленою глиною. Населення – хліборобське. Зберіглися кам'яні серпи з дерев'яними держакми, зернетки для розтирання зерна. Сіяли: пшеницю, просо, аніс, ячмінь, жито. Поширене скотарство.

Головною метою **трипільців було гончарство**: одні вироби з товстими стінками, інші – з прекрасно виробленої глини, з тонкими стінками, добре випаленими, високої досконалості. Вироблені руками, без гончарного кругу: глечики з тоненькими горлами, нагадують форму груші, глечики-іграшки, «біноклюваті» - подвійні глечики. Розписували її у вигляді спіралі, стилізовані рослини, фігурки тварин, людей, сидячої жінки, що пов'язано з культом жінки.

Велике досягнення – ткацтво. У пізніших знахідках трипільської культури вже з'являється мідь, яку імпортовано з Азії, Семигорода (Київ, Верем'я). Зустрічається і срібло. Ця культура має широкі зв'язки з Малою Азією, Тесалією, Семигородом, з середньою Віслою, Кавказом.

Дуже важливі речі свідчать про релігійні уявлення: вотивні кульки-фігурки, голова бика, грифони, а головне – жіночі статуетки, зображення богині-матері, діви-лева і т.д. **Усе це свідчить про матриархат трипільців.**

Місце розташування: на берегах Егейського моря, Малої Азії, на островах Егейського моря, на півдні Балканського півострова – у східній частині Середземного моря – на захід, до бергів Іспанії. Розквіт припалає на

2 тисячоліття до н.е. Від неї залишилися рештки колосальних споруд: міських мурів, фортець, палаців. Деякі побудовані з величезних каменів. Стіни прикрашені різнокольоровим каменем – ляпис-блакитом, малахітом, мармуром. Розписи, які відображають тодішній побут. **Добу неоліту і, зокрема Трипільську культуру, новіші дослідники пов'язують з українським народом.** В.М. Щербаківський писав, що жодного переселення слов'ян не було. Слов'яни-українці жили в Україні від доби неоліту. В.В. Мавродін зауважував, що укр. народ був автохтоном на тій території, де застала його історія. Антропологи встановили, що на території історичного слов'янства за перших віків нашої ери були в основному поширені самі європейські расові типи, як і за епохи пізнього неоліту.

ВІК МІДІ ТА БРОНЗИ. Перший метал, який почали вживати на території **України, була мідь.** Приблизно біля **3 тисячоліття** до нашої ери на території Європи з'являються нові поселенці: народ, який опанував усю ту територію, де розгорталася Трипільська культура. Цей народ стояв нижче від трипільців, пербуваючи у стадії **скотарства, збиральництва, рільництва, але був міцніший, войовничіший.** Він і приніс вміння обробляти мідь. Мідь була на терит. Донеччини, в районах Луганська, Бахмута. Знайдені матриці в яких відливали мідяні вироби: наконечники списів, стріли, сокири, ножі, прикраси. Ці вироби були дуже дорогі, тому довгий час поряд з мідяними вживали і кам'яні. **Чиста мідь не тривка, тому починають додавати олово, що отримало назву бронза.** Цей народ і приніс на терит. України нові форми поховань. Своїх мерців вони ховали у скороченому положенні, часто у великих кам'яних склепах, катакомбах. Здебільшого посипали червоною **вохрою.** Над могилами насипали високі кургани. У той час, як у північній частині, в районах Поволжжя, намічалися міцні культурні шляхи, які вели на Урал, до Сибіру, де розвивалася могутня мідяна та бронзова культура, - південна частина, територія України, пербувала під впливом інших осередків: пердноазіатських, кавказьких та західноєвропейських, ближче – угорських. На північних землях панував сибірський «кельт», на південних – сокира з довгим обухом, характерна для Месапотамії та Малої Азії. **З кінцем бронзового віку на Україні пов'язне місцеве виробництво бронзи та висока ливарна техніка її.**

КІМЕРІЙЦІ. Земля їх лежала від **Карпат та гирла Дунаю до Кубані.** Хронологічно культура кіммерійців датується **1500 до 700 р. до Р.Х.** Кіммерійці мали укріплені городища (**Немирово, Волковці, Пастирське, Мотронівку, Хмільне**). Вони ховали небіжчиків і мали некрополі (с. Волоське на Запоріжжі). У них були складні ритуальні обряди. Зберіглися стели – статуї із зображенням людей.

Кіммерійці характер. табунним скотарством, високою культурою бронзи та кераміки з кольоровими інкрустаціями. Вони були першим народом, **яким мав царів.** Їхні царі були племінними **ватажками** (могила царя біля с. М. Лепетиха, Херсонщина). Вони мали культурні зв'язки з Кавказом, Малою Азією, Завкавказзям, Шлезьком, Гальштадтом. Геродот писав, що кіммерійці прийшли з Азії. П.П. Курінний вважає, що не з Азії могли прийти вони, а з середньої Наддніпрянщини. Перехід частини осілого населення до табунного скотарства є поштовхом переходу їх на південь, зокрема на Запоріжжя.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК. Біля **10 ст. до Р.Х.** в Європі входить у вжиток залізо і витискає дорожчу бронзу. Старіший період цієї доби має назву «Гальштадського» - за місцем Гальштадт в Австрії, де було вперше знайдено пам'ятки її. Проф.

Д.В. Антонович вважає, що залізо прийшло до Європи з Передньої Азії, шляхом через Україну, тому можливо, що на Україні залізо з'явилося трохи раніше, ніж у центральній Європі.

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ. На поч. залізного віку, в **7 ст. до Р.Х.** на

північному чорноморському узбережжі почали засновувати свої колонії-факторії греки. Вони Мали такий самий політичний лад, релігію, брали участь у гімнастичних змаганнях.

За їхнім посередництвом проваджено торгівлю з сусідніми країнами. Згодом вони претворилися на великі багаті міста.

На березі Чорного моря було засновано колонії: Тіру (на лимані Дністра) Ольвію (на березі Буга), Хресонес, Теодосію та низку інших у Криму, Пантікапею - на місці Керчі, Фанагорію – на Тамані, Танаїс – на гирлі Дону. **7-6 ст. до Р.Х.** все узбережжя Чорного моря було охоплене грецькими колоніями. Серед грецьких колоній перше місце належить Ольвії (правий берег Буга, коло с. Парутина). Заснували Ольвію колоністи з міста Мілета, яке було грецькою колонією на березі Малої Азії. Ольвія - велике місто: майдани, театри, бруковні вулиці, мури, великі храми, стадіони, громадські житлові будинки. Боги: Аполлон, Деметра, Кібела – жінка, матір богів. **Ольвія** – значний культурний осередок: вчені, письменники, розвинена промисловість, кераміка, ювелірні вироби, зброя.

Карбувала власну монету. Скуповувала хліб, рибу, рабів і надсилала до Греції. Торгувала винами, метерією, мистецькими виробами, золотом, срібними виробами, посудом, прикрасами, зброєю.

Херсонес вистелений теж бруковними вулицями, є майдани, цистерни для дощової води, каналізаційні рури, водогін. На вулицях стояли стели, псефізми – урядові декрети, височенні мармурові плити. На одному із них написано: «Присяга громадян на вірність конституції своєї держава (1-2 ст. до Р.Х.).

СКІФІ. Так називали грецькі племена, які жили на терит Укр., на підніч від грецьких колоній. Скіфи підкорили інші племена, що жили на терит Укр. Геродот писав, що скіфи прийшли з Азії і вигнали кіммерійців. Але насправді це не так: якби це трапилося, ми мали б на Україні від 7 ст. нову культур, яка знищила б культуру народів-попередників. Культура часів скіфів в основному залишалася кіммерійською. Відбувається не боротьба народів, а диференціація суспільства, утворюються казкові багатства родів табунників і струнка система патріархального династичного права. Виділяються могутні, багаті царі.

Поділяються на чотри племені: над Бугом жили скіфи-скотарі, між Бугом та Дніпром – скіфи-хлібороби, на південь від них скіфи-кочівники, між Дніпром та Доном – скіфи царські. Відомі і скіфські міста-городища, оточені валами (Мотронинське, Пастирське, Немировське і т.д.).

Широко розвинене гончарство, виробляли посуд на зразок грецького. Величезні глиняні амформи – зберігали воду, зерно. Виробляли вже на гончарному колі. Підтримували торгівельні відносини з грецькими колніями, постачали продукти свого господарства і діставали від греків вино, посуд, прикраси, зброю. До них потрапляли високомистецькі вироби грецької індустрії, вироби із золота та срібла. Чоловіки носили короткі каптани, підперзані поясом, штани, які заправляли в короткі шкіряні чоботи, шапки з повсті. Жінки носили довгі сукні з поясами, на головах гостроверхі шапки з

довгими покривалами.

Мали антропоморфні вірування, в яких поєднані старі вірування хліборобської трипільської культури, елементи тотемів скотарської культур із впливами грецької мітології.

Вірили в загробне життя. Мерців ховали в могилах, при бідних клали гошик з їжею, злидений інвентар, кам'яні речі. Багатих ховали у глибоких могилах у формі будинку, над ними насипали високі кургани та одягали їх у розкішний одяг, з золотими оздобами, клали коштовну зброю, посуд, забивали і клали в могилу разом із мерцем його жінку, коней. Серцем царської Скіфії був басейн річки Конки, де лежало місто Геррас. Від скіфів ми отримали в спадок штани і сорочку, чоботи, шпичасту козацьку шапку, перначі, сагайдаки, келепи.

БОСПОРСЬКА ДЕРЖАВА. 512 р. до Р.Х. скіфські землі було зруйновано перським царем Дарієм. Використали ослаблення скіфів греки-інійці, які в 511 р. до Р.Х. розбудували колонію Пантікапею, при Боспорі Кіммерійському, на місці сучасної Керчі.

Пантікапея розбагатіла і стала центром культури для Чорномор'я, але проміння її впливів спостерігається і у Сибіру, на Закарпатті, в Угорщині. Вона об'єднала грецькі колонії на берегах Криму, Озовського моря, р. Кубань і стала осередком Боспорського союзу., до якого увійшли Теодосія, Німфея, Парфеніт, Фанагорія. Так з'являється могутня Боспорська держава.

У 142 році Боспорська держава підпала під Владу Понтійського царя Митридата, а пізніше – під владу Риму.

САРМАТИ. Сучасна археологія зменшує значення сарматських племен на Україні, хоч у 1-2 ст. нашої ери вони на деякий час підкорили частину скифів. Нової культури вони не створили, а перейняли скіфську. В 4 ст. вони зруйнували Ольвію і прийшли до Дунаю.

ГОТИ. У 3 ст. почався рух германських народів на схід. Племена, які у 2 ст після Р.Х. сиділи на берегах р. Вісли, Одри, Лаби рушил на південний схід. Дві частини: візиготи, вестготи – пішли на Тракію та Македонію, а остроготи або остготи – осіли між Дніпром та Кубанню, підкорили скитів і робили напади на Ольвію, Тіру, Таврію (Крим), Меотиду. Готи зломали Боспорську державу, зникла Придонська Тнаїда. Столиця їх була на березі Дніпра «Данпрштадир», або «місто над Дніпром». Поширене християнство. Єпископ Ульфа переклав для готів Святе Письмо (перша пам'ятка цієї мови).

Наприкінці 4 ст. з Азії посунула на Чорноморські степи орда тюрського народу гунів. Держава Германариха (готи) під цією навалою розпалася. Вестготи, після короткого перебування на Балканах, вирушил до Італії, здобули Рим і посунули далі _ до Франції та Іспанії. Остготи поділилися на дві групи: одна - в Криму, друга – на Балканському півострові.

РУХ НАРОДІВ АЗІЇ НА УКРАЇНСЬКІ СТЕПИ. Від 4 ст. до Р.Х довгий час не припинявся рух різних народів з Азії на територію України. Кожне, з яких несло з собою руйнацію, полон, смерть, залишаючи свої народи, які асимілювали, входячи до складової частини в майбутнє населення.

ГУНИ. Першими прийшли тюрко-монгольські кочові племена – гуни. Після перемоги над готами в 375 р. Гуни заволоділи Україною від Дону до Дунаю. Вони зруйнували грецькі колонії на Причорномор'ї. В русі на захід гуни потягли з собою частину готів, аланів, слов'ян. У середині 5 ст. вони мали могутню державу, осередком якої стала **Паннонія**, звідки вони робили напади на Візантію, Італію, середню Європу. За царя Аттіля гунська імперія охоплювала величезні простори, але після смерті його (453р.) розпалася.

АВАРИ. В 6 ст. по Р.Х. на Україну посунули авари або обри, як їх називає літопис. Це був кочовий народ тюрського походження. Вони пройшли через Україну, руйнували по дорозі аланську державу, антів, підступно захопили царя Мезамира, в 550-х роках побили дулібів, в 562 заволоділи Добруджею, в 568 – Паннонією. Авари підкорили слов'янські племена, зробили їх «данниками». На початку 7 ст. Аварська держава простягалася від Адріатичного моря та Франкського королівства до Візантійської імперії. У середині 7 ст. слов'яни почали визволятися з-під влади аварів. Так звільнилися чехи та моравці під проводом князя Само. Частина південних слов'ян опинилася під владою болгарів. У 796 році аварів розбив Карл Великий. Та частина аварів, що врятувалася, втекла через Карпати до верхів'я Віли та Західного Буга.

ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО ПОСЕЛЕННЯ ПРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН.

Сучасний стан археології дає право твердити, що укр. народ – автохтон своєї землі, який жив на своїй території, починаючи з неоліту. Обширну групу неолітичних племен 4-3 тисячоліття до Р.Х. можна вважати за предків українців, але до цього часу не можна сказати з певністю, від якого саме неолітичного племені вони походять

Поля поховань викликали деякий час сумніви дослідників щодо національності людей, які залишили їх. Перший, хто в 1901 році відкрив їх – В.В. Хвойк – в селах Черняхів, Зарубинці, Ромашки на Київщині, відразу визнав їх слов'янськими. Сучасні археологи (М.Ю. Брайчевський, А.Л. Монгайт) твердо відносять їх до слов'ян. Спірним залишається питання про хронологічну межу: до якого часу існувала Черняхівська культура? В.В. Хвойка датував кінець її 4-5 ст. н.е. М.Ю. Брайчевський відносить кінець культури до 6-7 ст. н.е., але це не можна вважати доведеним.

Характерне багатство римських монет у могилах полів поховання. За підрахунками А. Монгайта, до 1955 року знайдено біля 800 монет. Це свідчить про торгівлю з Римом.

Важливі пам'ятки культури Зарубинецької (Зарубин, Переяславського району) та Корчуватівської (Корчувате – недалеко від Києва, на правому березі Дніпра). Ця культура охоплює велику площу: від басейну Десни, Сейму, Сули, Псла – до притоків Дніпра, як от Тясми, Рось, Тетерів. У могилах знаходять рештки і трупопалення, і трупокладення, а також бідний інвентар: фібули, дармовіси, скляні буси, посуд гарної техніки з блискучою поверхнею. Датуються ці могили від 2 ст. до Р.Х. до 2 ст. після Р.Х. знайдено чимало поселень та городищ – переважно на високих берегах річок.

РОЗМІЩЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН.

Одночасно з антами починають вживати назву слов'яни вони разом з гуннами посуваються на захід. У 3-4 ст. західні та південні слов'яни опанували вже ті землі, на яких зосталася їх історія, а в 7 ст. назва «анти» остаточно зникає. Її заміняє слов'яни. В 5 ст. слов'яни вибираються в походи на Балкани, переходять Дунай, нападають на границі Візантійської імперії. Візантія будує низку фортець по Дунаю. Проте не в силах зупинити рух слов'ян. У 40-50 рр. 7 ст. слов'яни починають оселятися за Дунаєм. Там у 7 ст. застали їх болгари. Під тиском народів, які проходять з Азії, слов'яни йдуть на північ та захід. Частина їх осідає в смузі лісів Поділля, Київщини, Волині, Чернігівщини. Частина подається на Карпати, на горішню р. Тису.

«Повість временних літ» подає перелік слов'янських племен, як вони жили в 11 ст. В повісті йдеться, що розмовляли на слов'янській мові, поляни (походить за «Повістю...» від поля, де жили): деревляни, сіверяни, половці, дуліби, сіверяни, бужани, волиняни, уличі, тиверці, хорвати. Головним містом полян є Київ, який виріс на місці, безперервно залюдненому, починаючи з часів палеоліту (Кирилівська стоянка). В 6 ст. тут було місто, як свідчать археологи, а від 7 ст. це місто згадується вірменськими письменниками під назвою Куяр.

Лекція №2 . РУСЬКА ЗЕМЛЯ (ІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІV СТ.)

План

- 1. Утворення Київської Русі**
- 2. Перші київські князі.**
- 3. Соціально-економічний та політичний лад.**
- 4. Феодальна роздробленість та її наслідки.**
- 5. Галицько-Волинське князівство.**

Історія застає слов'ян у складі розкладу родового ладу і формування племен. Провід у племенах належав „луччим” або „нарочитим” людям, представникам визначних родів. Вони збиралися на „віча” – ради, де вирішували важливі питання життя племені. На випадок війни обирали вождя-князя. За мирних часів влада їх обмежена. Формується держава антів (480-558). Друга велика держава постала на Волині. Цю державу Ключевський В.О. вважав союзом дулібів.

Дуже цікаве повідомлення „Повісті временних літ” про заснування Києва братами Києм, Щеком і Хоривом. В цій легенді є зернятко правди, бо археологічні дослідження виявили в Києві три окремі міста, які було об'єднано лише за княжої доби. У ІХ ст. згадується в різних джерелах про якесь об'єднання „русів” на північних берегах Чорного моря князем Бавлином. Більш-менш великі держави виникли тільки у полян, а осередком їх став київ.

Назва „Русь”. У VIII ст. Чужоземні джерела починають вживати для позначення населення південних українців, переважно племен полян та

сіверян, назву „Русь”. Походження цієї назви – найбільша загадка для історії України. Існує багато різних гіпотез. Слово „Русь” – фінського походження (В.Татищев, 1739), хозарського – (Реверс, 1814), угорського (Юркевич, 1867), литовського (Костомаров, 1860). Але головні дві: варязька і українська.

Варязька теорія базується на припущенні, що Руссю фіни називали одне з племен норманів-шведів у XIII –IX ст.. почали походи на узбережжя Західної Європи. Вони жорстоко руйнували околиці, але іноді осідали й засновували держави. Також прийшли до східної Європи, заволоділи Новгородом, а також пройшли різними шляхами на Україну й там заснували державу. Константин Порфірородний у 949 р. Подав назви Дніпрових порогів – „руські” і „слов’янські”. У своїх товарах він відрізняє назви цих народів.

Другий аргумент – це скандинавські саги. У них ніколи не ототожнюють варягів з Руссю, Русь для них чужа земля.

Фіни називали шведів „**Rootsi**” непереконливий, бо тяжко припустити, щоб для назви скандинавів-варягів користувалися б терміном з фінської мови.

Цікаві відомості сповіщає „псевдо-Захарій”, сирійський письменник: у нього є виписка з сирійського документу 555 року про „Русь”: це, мовляв, „рослий, могутній народ”, який мешкав по Дінцю, на північний захід від Азовського моря.

Ці уявлення сучасники знаходять підтвердженням в топоніміці України. Назви притоки Дніпра – Рось, притоки Роси – Росава, Осколу – Рось, на Волині річка Роск, у гирлі Дону місто Росія. Тож назви „Русь” „Рось” вживали виключно для позначення України.

Початок державного життя в Україні Грушевський датує VIII, а може VII ст.. Початок держави пов’язував він з розквітом торгівлі:торгівельні каравани потребували збройної охорони від напасників, а дати таку охорону могла лише висока організація.

В чужоземних джерелах збереглися уривчасті відомості про Українську державу в половині IX ст. На існування її вказує запис у Бертинській хроніці 839 року про прибуття візантійського посольства імператора Теофана до імператора Людовіка Побожного, яке просило, між іншим, дати дозвіл проїхати через володіння Людовіка «руссам».

Похід на Царгород «Повість временних літ» оповідає, як у 866 році князі Аскольд і Дір, скориставшись з відсутності цисарів Михайла III , підступили з флотилією в 200 кораблів до Царгороду, зруйнувавши околиці міста. Завдяки чуду Влахернської ікони Богородиці, шати якої опустили в море, знялася буря і знищила « безбожних Руси кораблі».

Похід на Царгород зв’язаний з дуже важливим питанням охрищення Русі. Патріарх Фотій в „Окружному посланні” до патріарха Сходу 867 року пише. Що руські князі, виявили бажання охритися., настрашені чудом Царгорода. Михайла III висла до вислав єпископа і священників до Русі і заснував єпархію. Аскольд і Дір були християнами. За свідченням В Ключевського можна стверджувати , що „Руська держава була заснована діяльністю Аскольда а за ним Олега. З Києва, а не з Новгороду, пішло

об'єднання слов'ян”.

Так на півночі в середині IX ст. творяться дві окремі держави: напівфінська Новгородська та слов'янська Київська.

ОЛЕГ (882-912). „Повість..” оповідає. Що перед смертю Рюрик передав правління родичеві Олегові і доручив йому сина Ігоря, який був малий. У 882 Олег пішов з військом здобувати Смоленськ, Любеч, Київ та вбив Аскольда і Діра. І править Києвом. У 907 році Олег пішов на Царгород, якого спалив, бо греки не встигли підготуватися до битви. Заключив договір, який надавав великих прав Олегові дружині та купці з Русі, які мали одержувати від греків утримання на 6 місяців перебування в Царгороді. Визнавали греки і право на безлімітну торгівлю, але люди, які приїжджали до Царгорода мешкали не в ньому, а на передмісті.

ІГОР (913-945). Він продовжував Олегові справу, приборкуючи племена тиверців та уличів, які за Олега були його союзниками. Приєднав до Києва велику територію між Дністром і Дунаєм, на древлян наклав данину більшу, ніж платили за Олега. Ігор двічі ходив на Схід: у 913 році, по згоді з хозарами, вийшло на берег каспійського моря і дістався до баку, руйнуючи все на шляху. Половину здобичі передав хозарам. Побили, по дорозі назад, місцеві мешканці. В 943 ходив до Бердаа і взяв велику здобич. У боротьбі з Ігорем Візантія вперше використала орду печенігів, які, прорвавшись через Хозарський каганат, отаборилися в причорноморських степах і почали нападати на українські землі. Греки вжили проти нього „грецький вогонь”. Змушений відмовитись від панування над Чорним морем, в гирлі Дніпра, та зобов'язався захищати Візантію. Ігор, збираючи данину з древлян, піддався порадам дружини і повернувся по додаткову, за що ті його вбили.

ОЛЬГА (945-964). Після смерті Ігоря залишився син Святослав, і правління перейшло до Ольги. Правила протягом 20 років мирно і тихо, що заслуговує на особливу увагу. В ті часи вважалася старою (50 років), але, як свідчить літопис, „наймудрішою серед людей”. На високому рівні культури і моралі стояла держава, що беззастережно корилася владі старої жінки, що в добу панування фізичної сили шанувала розум і душевну красу. Ольга вчинила помсту на древлян за чоловіка. Посли від древлян хотіли, щоб вона одружилася з їх князем Малом, але Ольга закопала їх живцем у землю. Потім вирушила у їх землю і, напоївши, перебили всіх. Ще в „Руській правді”, після 60 років християнства існувало право кривавої помсти, що і зробила, як віддана дружина, Ольга. Ольга, замість війн, закладала нові міста, села, погости та призначала в них правителів. Ввела норми данини _ „устаи”, „уроки”, „броки”, „дані – терміни, яких уживає літописець. Налагоджує зв'язки з Царгородом (957). **ЛІТОПИСЦІ НАЗИВАЮТЬ ЇЇ „СВІТАНКОМ ПЕРЕД СОНЦЕМ”, А СУЧАСНИКАМИ ЇЇ ВНУКА Володимира - „наймудрішою серед чоловіків”.**

СВЯТОСЛАВ (964-972). Ольги син. Святослав був мужній, войовничий князь. Почав походу на Оку та Волгу, де розгромив в'ятичів, камських болгар у 964 році і перейшов до Хозарського каганату, в 965 знищив його. Зруйнував міста – Саркель, Ітіль, Семендер. Потім пішов на

Кавказ, розбив ясів (колишні осетини). Напав на Болгар, здобув Доріс тол та ще 80 міст. Вважав, що в Болгарії сходиться все: від греків – золото, паволока, вина, овочі, з Чехів і Угрів – срібло, коні. Болгари пішли на порозуміння зі Святославом. Візантія в свою чергу обступила Київ, де була Ольга з онуками. Святослав кидає Болгарію і рятує столицю. Розбивши на шляху печенігів, повертається до Болгарії. Був великим політиком на Сході Європи, але навіть болгари казали йому, що, шукаючи чужих земель, він нехтував своїми. Так, знищення Хазарського каганату принесло для русі шкоду, бо вона неспроможна протистояти проти кочівників, які протягом 4 століть панували у степах. У цей час зміцнюється поганська реакція княжої дружини Святослав відмовився охреститися, покладаючись на вороже ставлення дружини до християнства, яка буцімто буде глузувати з князя-християнина. Але серед неї вже було багато християн.

ЯРОПОЛК (972-979). Святослав поділив свою державу між синами: Ярополкові дав Київ, Олегові – Овруч, а Володимирові, синові Малуші, Новгород.

РОЗКВІТ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ-РУСІ. Із загибеллю Ярополка став єдиновладним володарем – Володимир. До складу українських Землі входило 20 різних земель, племен, серед яких були слов'янські, фінські, тюркські. Всі вони об'єднанні лише княжою владою. Тому Володимир повинен постійно їх приборкувати. Володимир намагався об'єднати сусідні племена під свою владу. Приєднав Полоцьку землю і вбив князя Рогволода. В 981 взяв Перемишль, Червень, Бузьк, Безл, Волинь. Літопис занотовує похід Володимира на Закарпаття у 992 році. З того часу там закріпилася назва „Русь”. Це мало велике значення: по-перше – чорноморські степи зайняті печенігами, припинився довіз солі з Чорного моря, а на Прикарпатті були солянці в Дрогобичі, по-друге – перехрещувалися торгівельні шляхи: з Червеня лежав шлях уздовж Сяну до Карпат і на Угорщину, інші шляхи вели з Києва на захід, на Австрію, Німеччину, Чехію, Паннонію. Головну увагу приділяє Володимир боротьбі з печенігами, які нападають на Київ. Володимир роздає землі своїм синам (12 синів від різних жінок), але центральний провід залишає в своїх руках. Наприкінці X ст.. зникають племені назви: поляни, сіверяни, радимичі, а замінюють їх – кияни, чернігівці, смоляни.

Це вже велика держава із централізованою владою князя, з міцними твердинями, багатствами, зв'язану торгівельними та дипломатичними зв'язками з усіма культурними країнами. Але ця земля складалася з племен і етносів різного релігійного віросповідання. Володимир коливався: спочатку віддавав перевагу поганській релігії (боги Перун, Хорес, Стрибок, Дажбог, Мокша). Але спроба офіційно визнати цих богів закінчилася прийняттям крові мучеників (983 році, після перемоги над ятвягами, Володимир звелів принести в жертву юнака і дівчину, але за юнака заступився батько, варяг, і розбурхана юрба вбила їх обох). Володимир мудрий, щоб не зрозуміти, що поганська релігія не об'єднає його земель. Обставини склалися для Володимира сприятливо. 987 році візантійський полководець Варда Фока

поставив повстав проти імператорів і оголосив себе цісарем. Василь 2 та Константин звернулися до Володимира по допомогу. В передумовах цієї допомоги він поставив шлюб з сестрою цісарів Ганною, а вони як передумову шлюбу – хрещення його. За припущенням П. Ковалевського, наприкінці 987 року „Володимир охрестився. За „Повістю..” хрещення Русі відбулося просто (988): Володимир наказав поскидати в Дніпро ідолів і призначений час вийти всім на річку. Люди весело входили в воду, а священники читали молитви. Але в багатьох периферичних містах все відбувалося не так просто і весело.

ЕКОНОМ.-СОЦ. РОЗВИТОК К.Р. Перший з українських князів Володимир почав карбувати монету, одиницею якої була гривна, зливки срібла певної форми,

зв'язані з старою лічильною системою на куни, ногати, векші. Типи монет запозичена у Візантії: їх було два – золоті і срібні. На одній стороні монети був образ Хреста, на іншій – постать князя на престолі. На деяких замість Христа був знак „тризуба”. Багатий цикл історичних пісень змерзлі пам'ять про Володимира – „красне-сонечко”, про його людяність, приступність, демократизм.

Володимир помирає (1015), а сина його Святополка, який підступно посів на трон батька, скидає Ярослав Мудрий. Святополк тікає до печенігів.

Ярослав мав широкі стосунки з Німеччиною. Син Ярослава, Святослав, був одружений з сестрою трірського єпископа Бургарта. Зв'язаний із Скандинавією. Його двір відвідує норвезький король Олаф 2 Святий. Були зв'язки з Угорщиною. Відомий і шлюб дочки Ярослава з королем Франції Генріхом 1. за Ярослава можна казати про організацію церкви. Було п'ять єпископів. Християнство за Ярослава поглиблюється. Доба Ярослава характеризується піднесенням мистецтва. Храм святої Софії був справжнім музеєм, що міг би бути поставлений в ряду найвизначніших мистецьких пам'яток Європи.

ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. Полонення Святополка позначилось передусім жорстокими нападами половців, які сплюндрували південні землі Київщини. Україна втратила свої колонізаційні здобутки на півдні. На чолі половецької орди стояв Боняк. Ця трагедія відбулася на тлі невгамовної міжусобної боротьби князів, які, замість об'єднання використовували ворогів України для зведення своїх поррахунків. Нарешті князі погодились зустрітися в Любечеві. Приїхали Святополк, Володимир Мономах, Давид та Олег Святославович, Давид Ігоревич, Василько Ростиславович. Головною ухвалою Любецького з'їзду було те, що кожен володіє своєю „вотчиною”. Ця ухвала поклала кінець концентрації політики за Ярослава, його „збиранню” земель. Друга ухвала – встановлення союзу князів для оборони і відповідальності за його порушення покладалася на весь союз князів. Третя ухвала: союз князів проти половців і заборона приватних союзів з ворогами. Але князі не завжди дотримували цих ухвал (осліплення Святополком князя Волинського Василька). Після Любецького з'їзду встановилася така картина поділу земель: Правобережжя – належало

Ростиславовичам та Ізяславовичам, Лівобережжя – Святославичам і Володимиру Мономаху, який правив Переяславом, Смоленськом, Новгородом та Поволжям, його володіння значно більше ніж Святополка. Розбито половців. Особа Святополка відходить у тінь, порівняно з блискучою діяльністю у битва Володимира Мономаха з половцями. Після смерті Святополка Володимир Мономах очолює на віче Київ.

ПРИЧИНИ ЗАНЕПАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. Київська держава існувала протягом двох століть. Почали відокремлюватись князівства. Перша причина – надто великі розміри держави: вона була найбільшою в Європі і до складу її входили не лише українці, але й цілий конгломерат народів, об'єднаних владою спільної династії Церкви. Осередком влади був Київ. Колосальні простори утруднювали комунікацію. Поки правління керував Володимир чи Ярослав держава існувала, але прояви непокори синів розхитували її, які доводили свої права на першість правління по батьківських лініях. Друга причина – властивістю лінії Святославичів була солідарність у зовнішній політиці, яка робила їх значною силою. Сила Великого князя зменшується. Володимир Мономах міг наказати князеві „приходить, коли його покличуть”. Великі князі мали силу, завдячуючи своїм особистим прикметам, своєму авторитетові, пошані до них інших князів. В цілому ж авторитет великих князів занепадав, вони не мали ні прибутків, ані війська, а залежали від згоди інших князів дати в потрібні часи своє військо. Третя причина – її роздробленість, Почалося воно відділенням Полоцького князівства в рід Ізяслава, поділом держави Володимира між Ярославом та Мстиславом. За цим пішов розподіл держави Ярослава між синами. Після цього весь час відбуваються процеси намагання великого князівства об'єднатися і прагнення окремих князівств відділитися і створити власні князівства, нездатні до державного життя. Це призводить до зубожіння Київської Русі. Перестали платити данину, гроші від якої йшли на утримання війська. Загострюються міжусобні князівські війни за право на престол головного князівства. Трагедію міжусобиць посилювали половці, яких князі часто кликали на допомогу. Занепадала зовнішня політика через захоплення степів кочівниками.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. ОБ'ЄДНАННЯ ЗЕМЕЛЬ.

Після смерті Володимира II і припинення роду Ростиславовичів, у 1199 роман дістав Галичину. Протягом тих десятків років, коли у Галичині був Володимир II, він добре підготував собі ґрунт: у Польщі підтримав Казимировичів у боротьбі з Мешком, в Угорщині підтримав Короля Андрея II проти його брата, так забезпечивши нейтралітет Польщі та Угорщини. Спроба тестя Рюрика відібрати Галичину закінчилася повною поразкою: Роман відібрав у Рюрика Київщину й Київ. Так над Києвом постало два князівства: Галицько-Волинське та Володимиро-Суздальське. У Галичині Роман спирався на міщанство, яке допомагало боротися проти бояр. Так, в особі Романа на галицькому престолі з'явився правитель нового типу, який, прагнучи створити міцну державу, спирався на середні шари суспільства –

міщан. Літописець пише, що Роман незважаючи на свою суворість мав дуже велику популярність в народі. Візантія називала Романа князем, а його противника Рюрика – лише правителем Києва. Роман став могутнім володарем величезної держави, до якої приєднав всі українські землі на Правобережжі – від Карпат до Дніпра. Галицько-Волинське держава під проводом улюблених на Волині князів із старшої лінії Мономаховичів стала спадкоємицею Київської держави. Смерть Романа, який мав від другої дружини двох синів: Данила та Василька, була катастрофою для України. Почалася 40-річна боротьба за престол, в якій сусіди розривали державу на шматки. Ця доба 1205-1245 рр. – надзвичайно важлива і цікава для розуміння загальних умов Галицько-Волинського князівства. Після Романа повернулися бояри, яких він вислав, і почали закликати Ігоревичів. Княгиня Ганна із дітьми втекла до Кракова, до Лушко. Малого Данила взяв Андрій II. В 1211 році брати Ігоревичі, яких зрадили бояри, повернулися до Галичини і почали розправу над боярами за „зраду”. Тоді бояри згадали про Данила і звернулися до Андрія II з проханням дати їм його. Його посадили на престол. Князювання Данила недовге: мати його хотіла правити за нього. Між нею і боярами почався конфлікт і Ганна знову втекла. Ганна протягом 14 років енергійно дбала про збереження синівських прав, укладала союзи з Лешком та Андрієм Угорським, вела боротьбу з ворожими боярами. По-друге – це факт великої відданості бояр Волині княжатам, які і зберігли її для них. Реформи Данила перериває рух татар на захід. У 1241 році татари здобули Колодязі, Кам’янець, Данилів, Крем’янець, Галич, Володимир. Татари почали викликати князів для затвердження їх на князівство. Татари звернулися до Данила: „Віддай Галич!”. Данило дістав право від татар на підтвердження його князівства, але мусив себе визнати „мирником” – союзником татар. Тільки закінчив Данило 40-літню боротьбу за об’єднання Романової держави, як мусив визнати себе ханським „холопом”. Не зважаючи на моральне приниження авторитет Данила виріс серед бояр. Так. Беля IV , який (Угорщина) відмовився віддати свою дочку за Данила, тепер дав згоду. Подарував йому князівство між Дунаєм, Савою й Моравою – Мачву. Листується з папою Інокентієм IV, де йшлося про об’єднання проти татар. Данило відчув себе сильнішим, щоб почати війну проти татар. Звертається до папи за допомогою. Той проектує організувати коаліцію держав: Польща, Чехія, Моравія, Сербія, Померанія і проповідує христовий похід. Але папа не реалізував похід і Данило теж відмовився від своєї коронації та послуху Римській Церкві. За допомогою польських , литовських князівств Данило поступово веде боротьбу з татарами. Данило виявив себе видатним адміністратором. Тільки наставали мирні часи – він будував нові міста, села. Він заснував Данилів, Львів, Холм, що його зробив своєю столицею Приходили до нього німці, руси, іноязичники, ляхи, серед яких багато майстрів різного профілю. За Данила у Галичині засновано 70 міст, в яких розгорталися промисли, ремесла, будували пишні будівлі, храми. Княжий двір Данила – значний культурний осередок., в якому складали літописи, що став частиною Волинського. Двір Данила відзначався

пишнотою, розкішшю. Тут відбувалися турніри, виступали співаки, музики. У 1258 році, після підкорення Новгороду ханом Бурундаєм татари зруйнували Галицько-Волинське князівство. З Данилом зійшов з історичного кону один із найвидатніших володарів України, талановитий, самовідданий, освічений.

Лекція №3. Українські землі під владою іноземних держав XIV - XV ст.).

План

- 1. Захоплення українських земель польськими та угорськими феодалами.**
- 2. Українські землі у складі Великого князівства литовського.**
- 3. Люблінська унія.**
- 4. Берестецька унія.**
- 5. Україна у складі Речі Посполитої.**

В 40-х роках XIV ст. українські землі зазнали розчленування. Після війни 1351—1352 рр. між Польщею і Литвою Галичина залишилась під владою Польщі, а Берестейщина і Волинь перейшли до Литовської держави.

Поставши в середині XIII ст., Литовська держава поступово посилює свій вплив і розширює територію. Так, за князя Гедиміна (1316—1341 рр.) вона захоплює значну частину Білорусі, а його сини Ольгерд і Кейстут приєднують Чернігово-Сіверщину (1357—1358 рр.), Поділля (1363 р.), Київщину (1362 р.). Відтепер історія українських земель стає пов'язаною з історією феодальної Литви.

Уся повнота влади у Великому князівстві Литовському була зосереджена у руках великого князя. На відміну від Київської Русі князівства у Литві не мали автономії, і поступово місцеві князі були замінені на литовських намісників. Система прямого взаємозв'язку між військовою службою і землеволодінням давала можливість великому литовському князеві мати значне військо і контролювати фактично всі ресурси держави.

Чималу частину Великого князівства Литовського складали східнослов'янські землі, де місцеві феодали, як правило, зберегли свої вотчини. Литовці запозичили попередню структуру управління, військову організацію, судову систему тощо. Хоча слід визнати, по-перше, що з XVI ст. на українських землях діяли Литовські статuti — кодекси середньовічного права Великого князівства. По-друге, попри те, що власне литовські землі становили приблизно лише одну десяту всієї держави, литовці не асимілювались у східнослов'янському етносі, а навпаки, чимдалі посилювали централістські тенденції.

Одним із основних зовнішньополітичних завдань Литовської держави була боротьба з Золотою Ордою. Значною подією стала перемога литовсько-українсько-білоруського війська над татаро-монголами на Синіх Водах у 1362 р. Фактично татаро-монгольське іго на українських землях було

ліквідоване за часів правління Вітовта, сина Кейстута (1392— 1430 рр.). Але виникла реальна загроза з боку Тевтонського ордену. Крім цього, після битви на Куликовому полі (1380 р.) посилювався вплив Москви. Все це зумовило для Литви вибір союзника в особі Польщі, яка до того ж потрапила в залежність від Угорського королівства.

В серпні 1385 р. у м. Крево було підписано угоду про об'єднання (унію) між Великим князівством Литовським і Польським королівством. Литовський князь Ягайло одружується з польською королівною Ядвігою, переходить в католицьку віру, проголошує католицизм єдиною релігією для населення Литви і стає польським королем. **Кревська унія**, безумовно, створила реальні передумови для боротьби з тевтонською агресією. Але разом із тим вона забезпечила посилення польської експансії на територію Великого князівства Литовського. Це не могло не викликати відсіч литовських феодалів на чолі з князем Вітовтом. Тому в 1392 р. у м. Острові підписується компромісна угода, за якою Польща визнавала Вітовта довічним правителем Литви. В 1398 р. він був проголошений королем литовським і руським. Тим самим фактично було відмінено Кревську унію. Продовжуючи політику централізації, Вітовт ліквідує Волинське, Подільське та Київське князівства, тим самим фактично скасувавши колишню автономію українських земель.

Позиції Польщі та Литви посилилися під час Великої війни проти Тевтонського ордену (1409—1411 рр.), особливо після Грюнвальдської битви (1410 р.), в якій на боці союзників виступили чесько-моравські, угорські, татарські, волоські загони, а також українці, росіяни та білоруси. Загалом армія союзників налічувала понад 100 тис. вояків, перевищуючи армію хрестоносців, але поступаючись їй у військовому вишколі й досвіді.

Основний удар Тевтонського ордену взяв на себе смоленський полк, що дало можливість литовським і польським військам перегрупуватися і завдати відповідного нищівного удару. Серед тевтонських лицарів поранених і вбитих було понад 30 тис.

Перемога у Грюнвальдській битві значно зміцнила позиції Литви. За Торунським миром (1411 р.) Тевтонський орден передавав їй Жемайтю, а Польщі — Добжинську землю. Просування хрестоносців на схід було зупинено, і поступово Тевтонський орден зійшов з історичної сцени.

У 1413 р. було підписано Городельську унію, яка зберігала вплив Польщі над формально незалежним Великим князівством Литовським. Литовські феодали-католики зрівнювалися в правах з польською шляхтою, діставши можливість брати участь у великокняжій раді. Унія посилювала дискримінацію православного населення, обмеживши його участь у державному управлінні. В Литві вводився польський взірець адміністративно-територіального поділу, при цьому українські землі роздавалися католицькій церкві.

Все це не могло не викликати опору проти покатоличення і засилля польських феодалів. По смерті Вітовта у 1430 р. цей рух очолив молодший брат Ягайла — Свидригайло Ольгердович. Тривав він до 1435 р., коли

війська Свидригайла зазнали нищівної поразки від брата Вітовта — великого литовського князя Сигізмунда — під Вількомиром. Тоді на велике княжіння обирається малолітній син Ягайла — Казимир. А у 1447 р. він стає також і польським королем Казимиром IV, фактично відновивши польсько-литовську унію.

В кінці XV — XVI ст. Велике князівство Литовське втрачає свою колишню могутність, а українські землі у складі Литви остаточно втрачають автономні права. Одночасно посилюється вплив централізованої Російської держави, яка проголошує свої права на територію Південно-Західної Русі. В українських землях посилюються проросійські настрої. У 1508 р. відбувається повстання під керівництвом князя М. Глинського проти литовських магнатів. Це була остання спроба українських князів відібрати свої землі у Литви. Але через їхні нерішучі дії вона зазнала поразки.

Часи, прожиті українським народом у Великому князівстві Литовському, незважаючи на значний польський вплив і відсутність повноцінного національно-політичного розвою, мали в цілому позитивне значення. Як писав видатний український історик І. Крип'якевич, «українське громадянство у Великому князівстві було живим творчим організмом, що шукав шляхів до поширення своїх життєвих умовин. Ці надбання з часів Великого князівства залишилися для українського народу політичним капіталом також на пізніші часи».

Виникнення українського козацтва. Політико-соціальний та військовий устрій Січі.

Характерною рисою заселення території України у XV ст. було те, що основна маса людності мешкала на здавна обжитих землях — Київщині, Галичині, Волині, Поліссі та Поділлі. А південні землі — Середня Наддніпрянщина, Запоріжжя — мали значні природні багатства, але були незаселені. Саме тут і постає нове соціальне явище — козацтво.

Серед причин, які зумовили появу козацтва, можна виділити: соціальні (посилення феодалної експлуатації, юридичне оформлення кріпосної залежності); економічні (нестача орної землі, необхідність колонізації вільних земель Дикого поля); політичні (прагнення польської адміністрації залучити козацтво на службу для охорони південних кордонів від татарської загрози); національні (спротив політиці колонізації та покатоличення українського населення); стратегічні (загроза з боку Кримського ханства).

Уперше козаки згадуються в історичних хроніках наприкінці XV ст. Вже тоді вони допомагали полякам боротися з татарами.

Основними джерелами формування нової соціальної верстви в Україні були селянство, яке, тікаючи у степ, протестувало проти закріпачення та посилення феодалної експлуатації, та міщанство, котре йшло на південь спочатку з метою сезонного промислу, полювання, рибальства, а потім об'єднувалося й будувало на Дикому полі невеличкі захисні містечка — прообрази Січі. Головними справами козаків були організація походів проти татар і заготівля дичини та риби.

У 1556 р. на о. Мала Хортиця черкаський староста Д. Вишневецький

заснував фортецю, яка започаткувала Запорізьку Січ.

Своє місцеположення Січ періодично змінювала. У 70-ті роки XVI ст. вона містилася на о. Томаківка (біля м. Марганець Дніпропетровської обл.), у 90-ті роки — на о. Базавлук. З 1638 по 1652 рр. Січ розташовувалася на Микитиному Розі (тепер м. Нікополь).

З політичної точки зору Запорізька Січ була фактично зародком майбутньої української держави. Однак специфічні історичні умови зумовили його своєрідність.

Козацтво поділялося на полки чисельністю 500— 1000 осіб. Полки склалися з сотень. А декілька сотень у свою чергу складали курінь. Усе козацьке військо очолював гетьман (з часів Б. Хмельницького), а запорожців — кошовий отаман. У військовому плані Січ складалася з 38 куренів, територіальне — з 8— 10 паланок. Вступ і вихід з Січі були добровільними. Прибульцеві міняли ім'я, аби приховати минуле втікача. На Січі поряд із повноправними козаками були й новаки — джури, молодики. Протягом трьох років вони не могли брати участь у виборах старшини і, як правило, прислужували бувалим козакам. Загалом Військо Запорізьке можна поділити на січових козаків — нежонатих, загартованих у боях, і волосних — сімейних козаків, які більший час жили за межами Січі, де не гребували землеробством, промислами, торгівлею. Саме січові козаки становили цвіт Війська Запорізького і називалися товариством або лицарством.

Життя запорізького козацтва будувалося на демократичних засадах. Утім це суспільство не можна назвати цілком демократичним, оскільки соціальне розшарування серед козаків визначало й їхню політичну нерівність.

Функції законодавчого органу виконувала загальна козацька рада. Владу виконавчу репрезентували кошовий отаман і старшина. Характерною рисою формування Коша була виборність. Загальна козацька рада, збираючись двічі на рік (1 січня і 1 жовтня), обирала старшину, затверджувала плани походів, вирішувала питання стосунків з зарубіжними країнами, розподілу землі тощо.

Поступово формується козацька **адміністрація** — **військовий суддя, військовий отаман, хорунжий, гармаш, полковник, писар, осавула та ін.** Контроль за їхньою діяльністю здійснювала козацька рада.

Своєрідною у Запорізькій Січі була правова система. На відміну від усієї території України, де діяли Литовський статут, Магдебурзьке право, укази королівської влади і навіть «Руська правда», у Січі найважливішу роль відіграло власне козацьке право. Воно являло собою сукупність правових звичаїв, які сформувались у сфері козацьких суспільних стосунків. Це право було неписаним, оскільки козаки вважали, що будь-які писані закони так чи інакше обмежать їхню волю. Козацьке право фіксувало стан стосунків, які вже склалися, затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, кваліфікувало види злочинів, покарань і т.ін.

Отже, є всі підстави говорити про досить яскраво виражену форму державності, до того ж державності з усіма ознаками демократичної

республіки: фактична рівність козаків, відсутність кріпосного права і феодалної власності на землю. Важливим об'єднуючим чинником було переплетіння волелюбних і релігійних настроїв козацтва. Захист православної віри слугував потужною ідеологічною основою життя Запоріжжя. Разом із тим не можна не зазначити і внутрішньополітичних суперечностей — майнова нерівність, соціальне розшарування, конфронтаційні настрої.

При цьому козацька державність мала цілий ряд особливостей, які не дали Запорізькій Січі можливості стати повноцінною державою. Передусім підвалини її створення були скоріше моральні, ніж етнічні. Сюди ж слід віднести нечітку визначеність території. Окрім цього, основною, якщо не єдиною функцією Запорізької Січі як державного утворення була військова конфронтація. А питанням внутрішнього устрою — фінансовій системі, освіті, інфраструктурі, будівництву міст тощо — уваги практично не приділялося.

Зовнішня політика. Однак існування Запорізької Січі було вельми значним фактором у міжнародних стосунках. Кіш Війська Запорізького вів переговори і укладав угоди з Польщею, Росією, Кримським ханством, Швецією, підтримував своєю військовою потугою окремі держави і коаліції.

Надзвичайно докучало Запоріжжя Польській державі. Адже масові втечі селян позбавляли феодалів робочих рук, а козацькі походи на Крим і Стамбул ускладнювали стосунки Польщі з Туреччиною. Тому, проводячи політику «поділяй і володарюй», польський уряд брав до себе на службу заможну частину козаків, забезпечивши їм привілеї. І вже їхніми руками він придушував свавілля запорожців, спрямовуючи їх на основне завдання — охороняти південні кордони держави.

У 1572 р. за наказом польського короля Сигізмунда II Августа формується загін із 300 козаків, які вносилися у спеціальний список — реєстр. Реєстровим козакам була встановлена виплата з польської казни, вони не підпорядковувалися місцевій владі, а лише призначеному урядом «старшому»; козацька старшина отримала знаки влади — клейноди (булаву, бунчук, корогву, печатку).

Центром реєстрового козацтва стало м. Трахтемирів. Запорізька Січ також формально підпорядковувалася реєстровому козацтву, але Речі Посполитій так і не вдалося взяти її під свій контроль. У 1578 р. реєстр становив 500 козаків, а у 1590 — вже тисячу. Але наприкінці XVI — на початку XVII ст. реєстрове козацтво разом з запорожцями все частіше виступало не тільки проти турецько-татарських агресорів, а й проти польсько-шляхетського феодалного гніту, підтримуючи селянство.

Навіть будучи перехідною формою від професійної общини до повноцінної держави, Запорізька Січ, проте, відіграла найвизначнішу роль у процесі українського державного будівництва, її існування ознаменувало собою наступний після Галицько-волинського князівства етап поступового формування української етнічної держави.

Українські землі під владою Речі Посполитої

Захопивши у XIV-XV ст. Галичину, Західну Волинь і Поділля, Польща прагнула оволодіти й українськими землями, які входили до складу Великого князівства Литовського. Але, окрім бажання Польщі, визрівали ще й об'єктивні умови для унії між Польським королівством і Литвою.

Найважливішим внутрішнім чинником у цьому процесі була позиція української шляхти. На початку XIV ст. перед нею постав реальний **вибір: або єдина, усталена Польща, або ослаблена Лівонською війною Литва.** Польща для українських феодалів означала привілеї, обмеженість королівської влади, гарантовані політичні свободи. Не останнє місце тут посідала й проблема військової повинності — адже у Польщі домінувало наймане військо.

Не можна було скидати з рахунків і зовнішній фактор. Війна Литви з Москвою, підтримуваною Данією та Швецією, призвела до втрати територій, і Велике князівство Литовське потребувало значної військової та фінансової допомоги.

Тому вже на середину XVI ст. були здійснені перші спроби підписання унії. **Але реальних результатів сторони домоглися лише в 1569 р. на засіданні об'єднаного сейму у Любліні.** Після того як частина литовських, українських і білоруських магнатів, не задоволених польським проектом унії, намагалася зібрати шляхетське ополчення для боротьби за свої права, король Сигізмунд III Август своїми універсалами приєднає українські землі — Підляшшя, Волинь, а потім Київщину і Брацлавщину, зрівнявши місцеву шляхту цих земель у правах і привілеях з польською шляхтою. Повстанці змушені були повернутися на сейм. Депутати Великого князівства Литовського підписали акт про державну унію і склали присягу на вірність їй. **Це означало створення держави Річ Посполита (дослівно з польської мови — спільна справа).** В ній мали бути король, який обирається, сейм, єдина зовнішня політика, загальна скарбниця. Автономія Литви зберігалася лише у питаннях місцевого самоврядування, організації збройних сил і у правничій сфері. Українські землі навіть не входили до литовської автономії, а були віднесені до складу польських воєводств — Руського (Львів), Белзького (Белз), Волинського (Луцьк), Київського (Київ), Подільського (Кам'янець), Брацлавського (Брацлав). Воєводства очолювалися призначеними польськими магнатами.

Люблінська унія 1569 р. відіграла, безумовно, велику історичну роль у долі України. При цьому вона мала досить суперечливі наслідки. Передусім вона сприяла посиленню польської соціальної, національної, релігійної, культурної експансії. Але вона ж возз'єднала українські землі, забезпечила зростання культурно-освітнього руху, знайомство з західноєвропейською культурою. Окрім цього, саме Люблінська унія викликала рух опору, соціальну активність різних верств українського населення в боротьбі за національне виживання.

Після 1569 р. більшість українських земель було зайнято найбільшими польськими магнатськими родинами, які стали там необмеженими власниками. Посилюється кріпацтво. Литовський статут 1588 р., який діяв у

Речі Посполитій разом із польським феодальним правом, остаточно закріпачував селян, які прожили на землі феодала 10 років. Визнавалися необмежена панщина і заборона переходу селян в інше місце без дозволу поміщика.

Основою економіки українських земель й надалі залишалося сільське господарство, яке мало натуральний характер, тобто забезпечувало потреби передусім власника маєтку. Але поступово з'являються фільварки — феодальні господарства, які базувались, як і раніше, на примусовій праці селян, але вже значною мірою пов'язувалися з ринком. Окрім землеробства і тваринництва, у фільварках розвиваються різні ремесла — млинарське, риболовне, бджільницьке. Все це забезпечувало господарям фільварків значний прибуток.

Розвиваються міста — і державні, і ті, які перебували у приватному володінні. Мешканці міст боролися за введення **Магдебурзького права** — **виборного місцевого самоврядування**, — з тим щоби вийти з-під влади феодала. Тоді ці міста ставали опертям королівської влади у боротьбі проти свавілля магнатів.

Після 1569 р. посилюється процес покатоличення українського населення. Кризовий стан православної церкви створював умови для поширення ідеї церковної унії в українському суспільстві й породжував її активних прихильників. Моральна деградація церковних ієрархів, дезорганізація православної церкви не давали можливості їй бути гарантом збереження національних традицій. Тому перед православ'ям України постала проблема вибору: або зберегти церкву, жертвуючи національною самобутністю, або, реформуючи церкву, врятувати цю самобутність.

На захист православ'я виступили братства — міщанські організації, створювані при парафіяльних церквах. Найбільш впливовим було львівське Успенське братство, яке мало функції контролю над духовенством. Спираючись на підтримку константинопольського патріарха, братство активно втручалось у внутрішньоцерковні справи, що не могло не викликати спротив вищого духовенства. Все це проходило паралельно активізації діяльності єзуїтських організацій у Речі Посполитій. Розгортається релігійна полеміка, де талановиті проповідники, такі як П. Скарга («Про єдність церкви Божої», 1577 р.), працюють на ідею унії.

У 1590 р. львівський єпископ Г. Балабан виступив за підписання унії. Його підтримали єпископи холмський, пінський та луцький. Вони подають заяву королеві Сигізмунду III, і той у 1592 р. відповідає згодою. У 1595 р. у Кракові папський нунцій схвалює умови унії, і 25 грудня того ж року в присутності папи римського Климента VIII вона була проголошена. Юридичне оформлення унії мало відбутися у 1596 р. в Бересті. Але собор одразу ж розколовся на дві частини — уніатську та православну.

Уніатська частина затвердила греко-католицьку церкву, підпорядковану папі римському. Визнавалися основні догмати католицької церкви, але мова богослужіння залишалася церковнослов'янською, а обряди православними. Уніатське духовенство урівнювалося з католицьким: не

сплачувало податків, отримувало місця у сеймі. Уніатська шляхта могла претендувати на державні посади.

Таким чином, ватиканська ідея унії, яку й було реалізовано, означала приєднання української національної церкви до католицької.

Але православний собор, що проходив водночас, не визнав правомірність рішення уніатів. Замість консолідації українське суспільство ще більше розкололося.

Після Берестейського собору починається наступ на інтереси православ'я. Церковні землі передавались уніатам, православні фактично втратили вищу церковну ієрархію. Не набагато кращим було становище й греко-католицької церкви. Католицька верхівка розглядала її радше не як самостійну церковну організацію, а як засіб посилення власного впливу. Опинившись зрадниками для православних, уніати не стали й повноцінними, з погляду Риму, католиками.

Отже, Берестейська унія не сприяла об'єднанню православних і католиків, але в історії України ці дві церкви міцно пов'язані між собою.

Козацько-селянські рухи кінця XVI - першої половини XVII ст.

Колоніальна політика Польщі, посилення кріпацтва, покатоличення викликали активний протест українського населення і зумовили шерег потужних повстань, які мали антифеодальний та національно-визвольний характер.

На кінець XVI ст. активізувалися походи козаків проти Туреччини, що помітно погіршило її стосунки з Польщею. У відповідь польський уряд категорично заборонив походи і стратив деяких їхніх організаторів. Але це не зупинило козаків. Поступово їхні виступи проти польських панів набувають дедалі більш організованих форм. У 1591 р. починається повстання реєстрових козаків під орудою К. Косинського. Приводом прислужилася, як це часто бувало, особиста образа Косинського на князя Острозького, який відібрав у нього маєток. Проте незабаром повстання, підтримане місцевими селянами, охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь.

У лютому 1593 р. князь Острозький розбиває військо Косинського на р. П'ятці. Козаки укладають угоду, згідно з якою Косинський позбавляється гетьманства, козаки втрачають право нападати на сусідні країни, а селяни-втікачі повертаються до своїх поміщиків. Але Косинський з вірними козаками тікає на Січ і звідти у травні 1593 р. наступає на Черкаси. Там він зазнає поразки від черкаського і канівського старости Є. Вишневецького та гине. Його військо відступає на Запоріжжя.

В 1594— 1596 рр. розгортається нове повстання під проводом С. Наливайка, який, до речі, був сотником у князя Острозького і брав участь у придушенні повстання Косинського. Але після битви на р. П'ятці він кидає службу і організовує загін нереєстрових козаків для походів на татар. Захопивши багато здобичі, Наливайко посилає гінців на Січ із закликом розгорнути антипольську боротьбу. Запорізькі козаки, очолювані Г. Лободою, виступили на підтримку, і вже до початку 1596 р. повстання охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля. Не останню роль у

такому стрімкому успіхові відіграло те, що основні польські сили у цей час перебували у Молдавії, де підтримували польського ставленика на молдавський трон. Але, побачивши реальну загрозу з боку козаків, польський уряд вирішує направити проти них коронне військо.

У березні 1596 р. повстанці С. Наливайка об'єднуються з загонами Г. Лободи та полковника М. Шаули і в урочищі Гострий Камінь біля Трипілля дають бій полякам, після якого, забравши свої сім'ї, мусять відступати за Дніпро і рухатись на схід. Біля м. Лубни в урочищі Солониця вони стали табором, очікуючи допомоги запорожців, але були оточені. Складне становище козаків погіршувалося загостренням суперечностей серед старшини. Лободу вбивають за підозрою в зраді, а Наливайка і Шаулу видають полякам. Опір було зламано. Наливайка і його соратників повезли до Варшави і у квітні 1597 р. стратили.

Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст. зазнали поразки через внутрішню неорганізованість і відсутність єдності. Але вони ж наочно продемонстрували вплив нового соціального явища — козацтва, особливо у спілці з селянством, дрібною шляхтою та міщанами.

Інший шлях реалізації потенціалу козацтва обрав видатний діяч вітчизняної історії — гетьман П. Сагайдачний. Народився він на Самбірщині, освіту здобув в Острозькій школі та в школі Львівського братства. Уславився як видатний організатор козацьких походів проти татар і турків.

Спершу П. Сагайдачний проводив політику мирних угод і компромісів для захисту прав України. Він зі своїми козаками брав участь у війні польського короля Сигізмунда III з Росією. Але найвизначнішу роль Військо Запорізьке відіграло під час Хотинської війни.

У 1620 р. Туреччина організувала 150-тисячний похід з метою остаточно розбити Польську державу. Польща змогла виставити лише 40-тисячне військо і тому змушена була звернутися по допомогу до козаків, пообіцявши їм поступки у релігійному питанні та значну платню. Але вирішальним тут було інше: Сагайдачний чітко усвідомлював, що агресія Туреччини не обмежиться Річчю Посполитою, а продовжиться вже проти України. В Хотинській битві брало участь 40-тисячне козацьке військо, що стало важливим фактором перемоги поляків (жовтень 1621 р.). Але за умовами Хотинського миру козакам було заборонено плавати Дніпром у Чорне море і здійснювати походи до турецьких берегів. Кордон між Туреччиною і Польщею встановлювався по Дніпру.

Значним був внесок П. Сагайдачного у захист православ'я в Україні. Він залучив усе Військо Запорізьке до складу Київського братства, відновив втрачену після Берестейської унії вищу церковну ієрархію, висвятив на сан київського митрополита Іова Борецького, архієпископа і кількох єпископів. Велику увагу Сагайдачний приділяв розвитку української культури й освіти, все своє майно він заповів братствам Києва і Львова.

Помер П. Сагайдачний від рани, одержаної у Хотинській війні, 10 квітня 1622 р. По його смерті прокотилася нова хвиля козацьких повстань.

У 1625 р. після повстання на чолі з М. Жмайлом польський уряд змушений був підписати Куруківську угоду, згідно з якою козацький реєстр становив уже 6 тис. у складі шести полків — Київського, Корсунського, Канівського, Черкаського, Білоцерківського, Переяславського, але козакам було заборонено здійснювати самостійні військові походи.

Приводом для наступного заворушення стали суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. В 1630 р. запорожці під орудою Т. Федоровича (Трясила) виступили з Січі. Незабаром повстання охопило Лівобережжя і частину Правобережжя. 30-тисячний загін повсталих розгромив коронне військо під Переяславом і змусив Річ Посполиту шукати компромісу. Нова угода збільшувала реєстр до 8 тис. осіб, зберігалися привілеї козацької старшини. І хоча Федорович з частиною козаків повернувся на Запоріжжя, селяни, міщани та нереєстрові козаки ще якийсь час продовжували боротьбу. Широкий суспільний рух в Україні змусив королевіча Владислава у 1633 р. затвердити на сеймі «Статті для заспокоєння руського народу», які легалізували існування православної церкви і повертали їй частину майна. Але вже у 1634 р., після закінчення польсько-російської війни, в якій на боці Польщі воювали й козаки, уряд Речі Посполитої знову урізає права та вольності українців.

Щоб нейтралізувати Січ, польський уряд будує у 1635 р. на Дніпрі фортецю Кодак, але того ж року козаки під командуванням І. Сулими розгромили кодацьку залогоу та зруйнували фортецю.

У 1637—1638 рр. вибухнули нові повстання під керівництвом П. Бута (Павлюка), Д. Гуні та Я. Острянина. Тут знову показала себе проблема суперечностей між реєстровим і нереєстровим козацтвом, що й стало однією з причин поразки у 1638 р. Це дало можливість Польщі в тому ж році нав'язати козацтву «Ординацію Війська Запорізького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої». В ній реєстр обмежувався до 6 тис., на чолі козаків затверджувався польський комісар, заборонялася виборність, відновлювалася фортеця Кодак.

Період козацької активності змінився десятиліттям так званого «золотого спокою». Але козацько-селянські повстання підготували ґрунт для розгортання широкого національно-визвольного руху середини XVII ст.

Культура України XVI - першої половини XVII ст.

Розвиток культури у зазначений період проходив у вкрай суперечливих умовах. З одного боку, розвивалися продуктивні сили, зростали міста тощо, з іншого ж — посилювався іноземний тиск на православну віру, українську мову і культуру. Але український народ не втрачав своєї самобутності. Його культура, зберігаючи нерозривність із давньоруськими традиціями, разом із тим відчувала значний вплив європейського Відродження.

Найважливішим чинником піднесення національної самосвідомості, потужним рушієм етнічного розвитку на новому історичному етапі виступала українська мова. З'являються перші книги рідною мовою, зокрема Пересопницьке Євангеліє (1556—1561 рр.). Українська мова набула такої ваги, що за рішенням Люблінського сейму 1569 р. нею стали користатися

навіть у польському діловодстві.

Розвиткові української мови і культури значною мірою сприяло книгодрукування. У 1561 р. в маєтку Г. Хоткевича І. Федоров і П. Мстиславець заснували першу друкарню, яка видала Псалтир та Часослов. У 1573 р., переїхавши до Львова, І. Федоров друкує «Апостола», а пізніше — повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Згодом друкарні створюються в Києві, Чернігові, Луцьку, Новгороді-Сіверському, Рогатині. Найбільш потужною була друкарня Києво-Печерської лаври.

У другій половині XVI ст. зароджується нова українська література, яка починалася з антикатолицької, антиуніатської полеміки. Г. Смотрицький написав у 1587 р. перший полемічний твір — «Ключ до царства небесного». В свою чергу єзуїт П. Скарга у книзі «На захист Берестейської унії» (1597 р.) виступав за об'єднання церков. Видатним православним полемістом був острозький шляхтич М. Броневський, автор «Апокрисису» (1597 р.).

Важливу роль у формуванні національної культури грала усна народна творчість, яка відбивала найважливіші події у житті українського народу, передусім боротьбу проти турків і татар. Постає новий жанр — героїчний епос (думи, історичні пісні). Серед них — «Втеча трьох братів з Азова», «Плач невільника», «Самійло Кішка». Розвивається літописання, створюються Острозький, Густинський літописи.

Велика увага в цей період приділялася освіті. В 70-х роках XVI ст. засновується Острозька академія, де вивчалися діалектика, астрономія, грецька й латинська мови. Першим ректором академії був Г. Смотрицький.

Видатну роль у поширенні освіти відігравали братства, які об'єднували при церквах православне населення міст. Перше братство виникло у Львові 1586 року. Впливовим було й Київське братство. Поступово такі організації створюються і в інших містах України. Існували вони на внески їхніх членів і добровільні пожертви. Братства виступали проти покатоличення українського народу, проти засилля духовенства у суспільному та культурному житті.

Братські школи існували в Галичині, на Волині, Поліссі. Провідною була Київська братська школа, опікувана самим гетьманом П. Сагайдачним. У 1632 р. вона об'єдналася з Лаврською школою і стала називатися Києво-Могилянською колегією, яка за рівнем викладання наближалася до західноєвропейських університетів.

В Острозькій і Львівській братських школах у другій половині XVI ст. виникає шкільний театр. Вистави відбувалися у вигляді декламацій та діалогів. Популярним був і театр ляльок — вертеп.

Новий етап у розвитку української музики позначений поширенням хорового співу, народних історичних дум. Виникають перші музичні товариства.

В архітектурі та живописі самобутній український стиль зазнає впливу Відродження. Будується багато фортець і замків, церков і монастирів, які прикрашаються іконами, скульптурою, різьбленням по каменю й дереву. Розвиваються ремесла — ювелірне, ковальське, гончарне.

Після тривалого занепаду Київ знову стає культурним центром українських земель, і їхній розвиток набуває характеру національного відродження.

Лекція №4. Національно-визвольна війна середини XVII ст.

План

- 1. Виникнення українського козацтва.**
- 2. Політично-адміністративний та військовий устрій Січі.**
- 3. Воєнні дії 1648-1653 рр.**
- 4. Переяславська рада і Березневі статті.**
- 5. Утворення гетьманської держави.**
- 6. Бойові дії 1654-1657 рр.**

Війна, яка розпочалася в середині XVII ст. на українських землях, насамперед мала на меті звільнення українського народу з-під панування Речі Посполитої.

З-поміж основних причин цієї війни можна виділити декілька.

Соціальні причини. До середини XVII ст. вкрай загострилася соціально-економічна ситуація, пов'язана з трансформацією поміщицьких господарств у фільварки. З одного боку, це сприяло зміцненню феодальної земельної власності, а з іншого — посиленню кріпосної залежності, оскільки прибутки польських та українських феодалів тепер прямо пов'язувалися з нещадною експлуатацією селян. Ще однією невдоволеною соціальною верствою було реєстрове козацтво, яке, відірвавшись від кріпосного селянства, не досягло, однак, усіх прав і привілеїв шляхти. У складній ситуації опинилося й міщанство, яке мусило платити податки, відпрацьовувати повинності та фактично було позбавлене місцевого самоврядування. Що ж стосується української православної шляхти, то вона користувалася значно меншими політичними правами, ніж польська. Таким чином, майбутня національно-визвольна війна мала досить широку соціальну базу.

Національно-політичні причини. Відсутність власної державності, обмеження українців у правах, проголошення їхньої неповноцінності, асиміляційні процеси — все це підводило до того, що як самостійний суб'єкт український народ міг зійти з історичної сцени. Причому імперська доктрина Польщі проголосила, буцімто українські землі споконвіку належали їй, а тепер на законних засадах Люблінської унії 1569 р. до неї повернулися.

Релігійні причини. Політика національного і культурного поневолення українців Річчю Посполитою базувалася на католицизмі. Насильницьке покатоличення населення, утиски православної церкви, конфіскація церковного майна і земель об'єднали у русі спротиву широкі верстви людності, незважаючи на розбіжність економічних і соціальних інтересів.

Слід зазначити й низку об'єктивних умов для успішного початку національно-визвольної війни саме у середині XVII ст.

По-перше, козацько-селянські повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. дали українському народові значний військовий досвід, піднесли його національну самосвідомість, психологічно налаштували на переможну війну. **По-друге**, існування Запорізької Січі, розширення її впливу створювало основу для розбудови в майбутньому повноцінної Української держави. **По-третє**, на цей період припадає ослаблення королівської влади. Зміцнення великого феодального землеволодіння зумовило відцентрові тенденції у Речі Посполитій.

Тобто до 1648 р. в Україні сформувався цілий клубок серйозних суперечностей, вирішення яких було можливо тільки силовими методами. І для їх застосування склалися необхідні умови.

На початку 1648 р. Б. Хмельницького обирають гетьманом Війська Запорізького. Саме ця подія вважається початком національно-визвольної війни українського народу.

На першому її етапі Б. Хмельницькому важливо було, уникаючи прямих зіткнень з поляками, забезпечити підтримку реєстрового козацтва і домогтися спілки з Кримським ханством. До березня 1648 р. на бік гетьмана перейшли 6 тис. реєстровців, а кримський хан прислав 4 тис. кінних воїнів.

В українсько-польських переговорах, які передували початкові воєнних дій,

Б. Хмельницький наполягав лише на автономії козаків — вимагав вивести польське військо, ліквідувати управління Речі Посполитої і дати козакам право на міжнародні стосунки. У відповідь коронний гетьман М. Потоцький вирішує розбити повстанців. Проте Б. Хмельницький випереджає поляків і під **Жовтими Водами у травні 1648 р.** завдає їм нищівної поразки.

Не давши супротивникові отямитись, Б. Хмельницький готує засідку у районі Корсуня, де поляки також були розгромлені, а коронний гетьман потрапив у полон.

Перші успіхи козацького війська підняли всю Україну. Селянські повстання охоплюють Київщину, Волинь, Поділля, Лівобережжя.

Здобувши у вересні 1648 р. блискучу перемогу під Пилявцями, Б. Хмельницький рушає на Львів. Штурмом було взято фортецю Високий Замок, і у козаків з'явилася реальна можливість здобути місто, а потім повністю розгромити польську армію і захопити Варшаву. Але, обмежившись викупом, повсталі залишають Львів. Під Замостям Б. Хмельницький вступає в переговори з поляками, укладає перемир'я і повертає свої війська в Україну. Багато вчених називають це доленосною помилкою гетьмана. Проте слід враховувати, що на тому етапі війни метою українців було **реформування державного устрою Речі Посполитої, а ніяк не незалежність України.** Окрім цього, українські війська були знесилені, союзники-татари повернулись у Крим. А війна на польській території неминуче б викликала активний опір місцевого населення.

Влітку, зібравши величезне ополчення, королівський уряд розпочинає

наступ на повстанців. Козацькі війська оточили частину польських військ під м. Збаражем. У серпні 1649 р. відбулася битва, і успіх був на боці козаків, але татари несподівано покинули поле бою, а кримський хан зажадав від Б. Хмельницького вступити в переговори з Польщею. В результаті було підписано **Зборівську мирну угоду**.

Згідно з цією угодою Річ Посполита визнавала існування козацької України у кордонах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Чисельність козацтва мала становити 40 тис.; селяни, які не потрапили до реєстру, поверталися до своїх панів. Захищалися права православної церкви. Однак польська шляхта могла знову повертатися на визволені від неї території.

Таким чином, ідею соборності України не було реалізовано, і Хмельницький задовольнився козацькою автономією в межах Речі Посполитої. Але разом із тим під час війни формується українська державність — переважно військового гатунку. Створюються центральні й місцеві органи влади, запроваджується новий адміністративно-територіальний поділ.

Вищим законодавчим органом була Генеральна рада, але фактично ним стала рада козацької старшини. Виконавчу владу репрезентував гетьман, який видавав універсали, організовував фінансову та судову системи, керував зовнішньою політикою.

При гетьмані існував уряд — Генеральна канцелярія, що складалася з генеральної старшини — генерального писаря, генерального судді, генерального хорунжого, генерального обозного, військового скарбничого.

Територія козацької республіки становила близько 200 тис. кв. км і була поділена на 16 полків, а ті, в свою чергу, на 272 сотні. Столицею і гетьманською резиденцією було м. Чигирин. На місцях адміністративну владу здійснювали полковники й сотники, а у селах — старости.

Починає формуватися козацька, селянська і державна власність на землю.

Перед Б. Хмельницьким стояла дуже серйозна проблема — не допустити соціального вибуху, оскільки за Зборівською угодою передбачалося принципове збереження старої соціально-економічної системи. Особливо це стосувалося селян, які не потрапили до реєстру. Але тут гетьман проводив досить гнучку політику. З одного боку, він не допускав безконтрольних селянських заворушень, а з іншого — всіляко прагнув уникнути поновлення найжорстокіших форм експлуатації кріпаків.

Велику увагу Б. Хмельницький приділяв дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької держави. Було встановлено військово-політичну спілку з Кримським ханством, Трансильванією, Росією, Туреччиною, Швецією, Венецією.

Але Річ Посполита не примирилася з таким розвитком подій і у лютому 1651 р. почала воєнні дії, напавши на м. Червоне на Поділлі. Основні сили поляків концентрувалися на Волині під м. Берестечком, де й сталася

вирішальна битва у червні 1651 р. Татари і тут покинули поле бою, ще й захопивши у полон Б. Хмельницького. Полковникові І. Богуну вдалося вивести частину козаків з оточення. В цей час на територію України насуваються литовські війська під орудою князя Радзивілла. Перевага залишається на боці поляків, і Б.Хмельницький, визволившись із полону, був змушений у вересні 1651 р. підписати нову мирну угоду у м. Білій Церкві. Автономія козацької держави обмежувалася тепер Київським воєводством, чисельність козаків скорочувалася до 20 тис., гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, а польські пани могли повернутися у свої маєтки.

Б. Хмельницький, який також не змирився з поразкою, накопичує сили, і у травні 1652 р. завдає удару полякам в урочищі Батіг на Поділлі. Битва закінчилася блискучою перемогою козаків. І хоч це не означало кінець війни, Білоцерківська угода втратила свою силу.

Цілком очевидно виникла проблема зовнішньополітичної переорієнтації, бо основний військово-політичний союзник — кримський хан — не міг сприяти реалізації ідеї державності України.

В цій ситуації перед Б. Хмельницьким постає необхідність зовнішньої військово-політичної допомоги. Розуміючи, що завоювати повну незалежність можна лише пройшовши попередній період протекторату когось із сусідів, гетьман шукає сильну державу-покровителя. В якості найбільш реальних розглядалися варіанти Туреччини і Росії. Контакти з останньою почалися ще у 1648 р., але через вичікувальну позицію Москви справа нічим певним не закінчилась. Тоді ставка робиться на Оттоманську Порту, і вже на початку 50-х років з нею підписується нова угода, згідно з якою вона бере Військо Запорізьке під свій захист.

І знову активізується проросійська спрямованість зовнішньої політики козацької держави. Тут бік гетьмана взяла більшість старшини. Для неї визначальними були такі чинники, як спільна релігія, близькість мов і культур, спільність історичної пам'яті і, що істотно, військово-політична слабкість Росії порівняно з Туреччиною, що давало шанс більш повної самостійності майбутньої Української держави.

На цей час і Москва, намагаючись розширити сферу свого впливу і використати Україну в якості буфера проти Туреччини, вирішила взяти Військо Запорізьке «під свою руку». **1 жовтня 1653 р. Земський собор** схвалює це рішення, і цар виряджає в Україну посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Для підтвердження серйозності своїх намірів 31 грудня 1653 р. Росія оголошує війну проти Польщі.

8 січня 1654 р. на Переяславській раді було вирішено віддати Україну під протекторат Московської держави при збереженні основних прав і вольностей Війська Запорізького. Остаточний юридичний статус України у складі Росії був визначений у «Березневих статтях» 1654 р. В Україні зберігалися республіканська форма правління і військово-адміністративна система на чолі з гетьманом. Незмінним залишався і територіальний поділ. Україні надавалася незалежність у проведенні внутрішньої політики. Вона могла встановлювати дипломатичні стосунки з іншими державами, крім

Польщі й Туреччини.

Декілька статей дещо обмежували суверенітет України. Окрім заборони на дипломатичні стосунки з Варшавою і Стамбулом, ішлося про російський контроль над збиранням податків в Україні.

Переяславська угода, яка створила україно-російський союз, змінила політичну ситуацію і зумовила укладення влітку **1654 р. «Вічного миру»** між Річчю Посполитою та Кримським ханством. Поляки починають новий наступ на Поділля і Волинь, але українсько-російські війська змушують їх відступити, а потім захоплюють майже всю Західну Україну. Ідея возз'єднання українських земель стає реальною. Але тут втрутився шведський король Карл Густав і зажадав від Б. Хмельницького звільнити Галичину. На початку листопада 1655 р. гетьман знімає облогу Львова.

Того ж року Москва, налякана успіхами шведів у Прибалтиці, зближається з Річчю Посполитою і у травні оголошує війну Швеції. В листопаді 1656 р. між Росією та Річчю Посполитою підписується **Віденське перемир'я.**

Зі свого боку Б. Хмельницький намагається створити коаліцію за участю Швеції, Семигородщини, Молдавії, Волощини, Литви, аби забезпечити Україні захист від татар і послабити політичний тиск Росії. Семигородський князь Ракоці разом зі шведами та українськими загонами здійснює похід на Польщу і навіть захоплює Варшаву. Але незабаром Польща дістала підтримку від татар і Австрії. Ракоці було скинуто з престолу, а Швеція вийшла з коаліції через власну війну з Данією.

Військова катастрофа підірвала здоров'я Б. Хмельницького, і 6 серпня 1657 р. він помер.

Богдан Хмельницький увійшов у історію українського народу як видатний військовий і політичний діяч. Основне його досягнення було, мабуть, в тому, що він зміг об'єднати різні верстви населення довкола великої справи національного визволення, сформулював наріжні принципи національної державної ідеї.

Гетьманщина після Переяславської Ради. Руїна

По смерті Б. Хмельницького його син Юрій Хмельницький, обраний гетьманом, за рішенням старшинської ради був замінений І. Виговським і посланий у Київ закінчувати навчання. Тим самим династію Хмельницьких було відсторонено від влади. Порушення принципу спадкового гетьманства **породило серед старшини спокусу боротьби за владу.** Багато вчених вважають цей факт однією з **основних причин руйнації** тодішньої української державності.

У внутрішній політиці І. Виговський спочатку виступив за пріоритетну роль шляхти, ігноруючи давні принципи соціальної організації України, засновані на традиціях козацтва. Серйозні зміни вніс він і у зовнішню політику. Невдоволений втручанням російських чиновників у справи України, він починає мирні переговори з Польщею. На початку 1658 р. Виговський дає польському королеві Яну Казимирові згоду на визнання суверенітету.

У вересні 1659 р. на Білоцерківській раді гетьманом знову проголошується

Ю. Хмельницький. Він підписує з царським урядом нові **Переяславські статті 1659 р., які, на відміну від Березневих статей 1654 р., фактично визнавали статус украї обмеженої автономії України у складі Росії.** Заборонялись обрання гетьмана без дозволу царя, зовнішні стосунки. Московські воєводи сіли в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Київська православна митрополія підпорядковувалася Московському патріархатові.

Але вже у 1660 р. після невдалого походу російських військ на Львів **Ю. Хмельницький розриває спілку з Москвою і підписує з Польщею Слободищенський трактат, який майже повторював Гадяцький договір, тобто Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах, позбавляючись політичної незалежності.** Це викликало неоднозначну реакцію українського народу, і Україна фактично розділилася на дві частини — Правобережну під протекторатом Польщі та Лівобережну під протекторатом Росії.

У 1663 р. Ю. Хмельницький зрікається гетьманства, його місце посідає переяславський полковник П. Тетеря. Того ж року на **«Чорній раді» у Ніжині лівобережним гетьманом обирають кошового Запорізької Січі І. Брюховецького.** У 1665 р. він підписує з Росією Московські статті, котрі ще більше обмежували права українського народу. Це призвело до повстання, під час якого І. Брюховецького було вбито (1668 р.).

У цей час на Правобережній Україні вибухає антифеодальне повстання, яке зумовило крах гетьманства П. Тетері, який провадив пропольську політику. **На гетьмана обирають черкаського полковника П. Дорошенка (1665— 1676 рр.).** Головною його метою було звільнення та об'єднання України. Для цього він проголошує спілку з Кримом і Туреччиною.

У 1667 р. Росія і Польща укладають за спиною України Андрусівське перемир'я, яке, порушуючи Березневі статті 1654 р., поділило Україну. У складі Росії залишилася Лівобережна Україна з Києвом, їй поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Правобережна Україна переходила до Польщі. Запоріжжя перебувало під владою обох держав.

Аби зміцнити свої позиції всередині країни й забезпечити народну підтримку, Дорошенко систематично збирає військову раду. Незалежність від козацької старшини мала забезпечуватися найманим військом, так званими сердюцькими полками. Починається заселення країв Правобережжя, які перед тим були пустою.

Закріпившись на Правобережжі, Дорошенко готує похід на Лівобережжя (спирається на підтримку татар), де у 1668 р. проголошує себе гетьманом всієї України. Але в цей час поновлюється військова активність Польщі. Відтак, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного, Дорошенко повертається на Правобережжя.

У березні 1669 р. на Глухівській раді Многогрішний обирається

гетьманом і водночас затверджуються Глухівські статті, згідно з якими в Україні зменшувалася чисельність російських воєвод, а українські делегати могли брати участь у дипломатичних справах Москви. Многогрішний і частина козацької старшини переходять на бік Росії.

А на Правобережжі, окрім зіткнень з польськими військами, у Дорошенка з'явилися додаткові проблеми — нові претенденти на гетьманську булаву: Я. Суховій, який спирався на запорожців, і М. Ханенко — ставленик Речі Посполитої.

У цій ситуації П. Дорошенко змушений був посилити протурецьку орієнтацію, офіційно прийнявши у 1669 р. протекторат Стамбула.

1672 року Туреччина починає війну проти Польщі й за допомогою козаків здобуває перемогу. Підписана того ж року Бучацька мирна угода означала входження Правобережної України до складу Туреччини. П. Дорошенко проголошувався правителем України в межах Брацлавщини та Київщини. В цей час міняється влада на Лівобережній Україні. Замість засланого до Сибіру Д. Многогрішного у 1672 р. гетьманом обраний І. Самойлович.

Туреччина, намагаючись зберегти свій контроль над Україною, знову обирає на гетьмана Ю. Хмельницького (1677— 1681 рр.). Але його гетьманство закінчилось трагічно: він був скараний на смерть самими ж турками.

У січні 1681 р. Росія, Туреччина і Крим підписують Бахчисарайську мирну угоду, за якою Лівобережна Україна з Києвом входила до складу Росії, Поділля і частина Київщини залишалися за Туреччиною, а територія між Дніпром і Південним Бугом мала бути нейтральною.

Отже, до кінця XVII ст. Україна втратила свою територіальну неподільність. Непослідовна політика української шляхти і козацької старшини, невпинна боротьба за гетьманську булаву руйнували державність України.

Національно-визвольна війна українського народу закінчилася фактичною поразкою. Основними її причинами були:

боротьба між окремими старшинськими групами за владу, пріоритет особистих або групових інтересів над державними;
зародковий стан національної державної ідеї;
слабкість центральної влади;
слабкість соціально-економічної політики українських урядів, що врешті-решт зумовило громадянську війну.

Україна в період гетьманування І.Мазепи

На кінець XVII ст. Лівобережжя перетворилося на центр політичного і культурного життя в Україні. Цей край українці називали Гетьманщиною, а росіяни — Малоросією. Старшина фактично витиснула рядових козаків з вищих посад і відсторонила їх від участі в урядованні, бажаючи домогтися у царя особливих привілеїв для себе.

26 липня 1687 р. козацькою радою на р. Коломак генеральний писар

I. Мазепа обирається гетьманом. Тут же підписується нова угода з Москвою — Коломацькі статті: гетьман не мав права змінювати генеральну старшину без дозволу царя, у Батурині розміщувався полк московських стрільців, для захисту від татар на півдні будувалися міста. Разом із тим зміст статей не дозволяв російським воєводам втручатися в українські справи.

I. Мазепа був високоосвіченим політичним діячем. Він знав декілька мов, зібрав багату бібліотеку, увійшов в історію як великий меценат: за його сприяння було збудовано й відреставровано понад 20 великих храмів, споруд для Києво-Могилянської колегії та ін.

У проведенні внутрішньої політики новий гетьман спирався на козацьку старшину — роздавав їй землі, впорядкував податки, земельну власність. Намагаючись зміцнити гетьманську владу, I. Мазепа вводить Нову категорію козацької старшини — бунчукових товаришів, цілком залежних від нього.

Розраховуючи зберегти автономію і розширити кордони на південь і захід, **він проводив Промосковську політику.** До того ж гетьман був близьким другом Петра I.

У кінці XVII ст. Мазепа зі своїм військом бере участь у походах Петра I проти Туреччини. Були захоплені фортеці Кізікермен, Ісламкермен. Але у 1700 р. Петро I укладає мир з Туреччиною, починаючи Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Підписується Константинопольська мирна угода, згідно з якою дніпровські фортеці мали бути ліквідовані. Азов переходив до Росії, але Росія не отримувала виходу до Чорного моря.

Поступово Петро I втягує Україну в Північну війну.

Північна війна дедалі більше утискала інтереси України. Тисячі українців гинули у походах, на будівництві фортець та нової столиці — Санкт-Петербурга.

У 1708 р. перед Україною виникла загроза нападу Польщі та Швеції. На прохання Мазепи про допомогу Петро I відповів відмовою. Ставало ясно, що подальша централізація управління в Росії та існування Гетьманщини були несумісні. Окрім цього, участь козаків у Північній війні виявила, що їхня боєздатність менша, ніж регулярного російського війська. Коли поповзли чутки про намір Петра I реорганізувати козацтво, а гетьмана замінити російським ставлеником, то захвилювались і старшина, і Мазепа. Такі дії Петра I з юридичного огляду розв'язували руки Мазепі, бо за умовами угоди 1654 р. Росія була зобов'язана надавати Україні військову підтримку.

Отут Мазепа робить свій історичний вибір і починає переговори зі Швецією. Він обіцяє Карлові XII зимові квартири в Україні для шведської армії, запаси їжі та фуражу та військову допомогу в обмін на звільнення України від впливу Москви. В кінці жовтня 1708 р. Мазепа виступає з Батурина назустріч шведам. Пізніше між Україною і Швецією було укладено угоду, згідно з якою остання виступала гарантом козацьких вольностей і недоторканності українських кордонів. Заклики Мазепи підняти повстання проти російського царя не знайшли підтримки серед селян і козаків, які

боялися знову потрапити під владу польської шляхти. Тому замість обіцяних 50 тис. війська Мазепа зміг привести з собою лише близько 2 тис.

Петро I здійснює рішучі заходи. Збирається Глухівська рада, де обирається новий гетьман — І. Скоропадський. Було зруйновано козацьку столицю Батурин, а її мешканці повністю винищені.

Бік Мазепи взяли запорожці під орудою кошового отамана К. Гордієнка. За це Петро I у 1709 р. ліквідує Запорізьку Січ.

Вирішальний бій між супротивниками стався 27 червня 1709 р. під Полтавою. Війська Карла XII і Мазепи були розбиті, і вони відступили у Молдавію під владу Туреччини. Тут 22 вересня 1709 р. І. Мазепа помер.

Спілка зі Швецією і поразка у війні з Росією безумовно відіграли фатальну роль в історії України. Головними причинами провалу політики Мазепи можна вважати передусім вузькість соціальної бази, на яку він спирався, і переоцінка сил Швеції. Це й зумовило неможливість збереження оптимального варіанту української автономії у найскладніших внутрішньо- і зовнішньополітичних умовах.

Ліквідація автономного статусу України.

У 1710 р. залишки козацького війська обирають на гетьмана П. Орлика (1710— 1742 рр.) - колишнього генерального писаря при І. Мазепі. Намагаючись забезпечити собі підтримку, Орлик створює проект під назвою «Пакти і Конституція прав вольностей Запорізького Війська» — угоду між гетьманом, старшиною і запорожцями. Статті конституції передбачали встановлення національного суверенітету, забезпечення демократичних прав людини, єдності та взаємодії законодавчої, виконавчої і судової влади.

У зовнішній політиці передбачалася спілка зі Швецією та кримським ханом.

П. Орлик виступив за непорушність кордонів Війська Запорізького, визначених ще Зборівською угодою.

У тодішніх історичних умовах проголошення прав мало суто декларативний характер. Орлик, підтриманий Карлом XII, вступає у спілку з Туреччиною і Кримом і на початку 1711 р. організує спільний похід запорожців і татар проти російських військ в Україні. Проте наступ не мав успіху, і Орлик був змушений повернутись в еміграцію.

За часів правління І. Скоропадського посилюється контроль Москви над Україною. До гетьмана був приставлений резидент — стольник А. Ізмайлов. У 1715 р. Петро I ліквідував виборність старшини і полковників. У 1721 р. Росія проголошена імперією. Після закінчення Північної війни Петро I вживає заходи з ліквідації автономії України. В 1722 р. створюється Малоросійська колегія (1722—1727 рр.) на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Вона складалася з шести російських офіцерів і прокурора та поділяла владу з гетьманом. По смерті І. Скоропадського вводиться заборона на вибори гетьмана.

Смерть Петра I у 1725 р. та загроза війни з Туреччиною змінили політичну ситуацію в Росії. Під тиском О. Меншикова, який володів

значними маєтками в Україні, в 1727 р. Петро II ліквідував Малоросійську колегію і дозволив вибори гетьмана. Ним було обрано Д. Апостола. Але незабаром з'являються так звані «Рішительні пункти», які визначали статус України у складі Росії. Причому вперше цей документ виник у формі не угоди, а царського указу. Гетьман не мав права дипломатичних стосунків, старшина і полковники затверджувались імператором, усі митні прибутки України мали надходити у державну скарбницю.

В середині XVIII ст. козацька старшина почала клопотатися про відновлення гетьманства. 22 лютого 1750 р. за рішенням Єлизавети Петрівни Правління гетьманського уряду було розпущено і на гетьмана обрано К. Розумовського — молодшого брата фаворита імператорки. Розумовському вдалося розширити автономію України, повернувши її справи з Сенату до іноземної колегії. Київ і Запоріжжя знову підпорядковувалися гетьманові. Відновив Розумовський і склад генеральної старшини і суду.

Але у 1754 р. була ліквідована одна з важливих ознак автономії — державна митниця на кордоні між Гетьманщиною та Росією. А в 1761 р. Київ переходить під пряме імперське правління.

Нова імператорка Катерина II, прагнучи уніфікації та централізації державного управління, у 1764 р. після звернення Розумовського з проханням про введення спадковості гетьманування і розширення його прав знову ліквідувала цей інститут в Україні. Уся повнота влади зосередилась у руках президента Другої Малоросійської колегії (1764—1786 рр.) генерал-губернатора

П. Румянцева. Колегія складалася з чотирьох російських представників, чотирьох українських старшин, прокурора, двох секретарів (росіянина і українця). На початку 80-х років був скасований полковий устрій на колишній Гетьманщині. У 1776 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво — більшість заможних козаків наказним порядком перевела в гусари, а частину — в селянський стан. Старшина отримала офіцерські звання і статус дворянства. На території слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові.

Після укладення Кючук-Кайнарджийського миру Запорізька Січ втратила значення військового форпосту проти турецької і татарської агресії. Крім того, козаки брали активну участь у гайдамацькому русі. Війська царського генерала Текелі, повертаючись із Криму, несподівано оточили Січ. П. Калнишевський — останній кошовий отаман — капітулював і згодом був засланий царським урядом на Соловки. Козацька старшина отримала офіцерські звання у російській армії. Значна частина козаків переселилась у межі турецьких володінь і утворила Задунайську Січ.

У 1781 р. був ліквідований полково-сотенний устрій, а Лівобережжя поділене на три намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (потім — Малоросійське генерал-губернаторство).

В 1783 р. українську національну армію у складі 10 полків було перетворено на регулярні пікінерські полки за взірцем російської армії. Того ж року кріпосне право було поширене на українське селянство. У 1785 р.

виходить «Жалувана грамота дворянству», за якою українська шляхта отримує дворянські права та привілеї.

У другій половині XVIII ст. в Україні утверджується суспільно-політичний устрій, характерний для всієї Російської імперії. Усі органи Української держави були остаточно знищені.

Входження Північного Причорномор'я та Правобережної України до складу Росії.

Вихід Росії до Чорного моря був проблемою її зовнішньої політики протягом усього XVIII ст. Туреччина в свою чергу прагнула зміцнити свій вплив у Причорномор'ї. У 1768 р. під тиском Франції, скориставшись участю Росії у придушенні Коліївщини, вона оголошує їй війну. Військові дії велися на суходолі та на морі.

Російська армія у 1769 р. захопила фортеці Хотин і Ясси, у 1770 р. російський полководець П. Румянцев двічі розгромив турків під Ларгою і Кагулом, російський флот знищив турецький у Чесменській битві (1770 р.), війська під командуванням

О. Суворова розбили турецьку армію під с. Козлуджі (1771 р.).

Україна стала центром зосередження і розгортання російських військ, тут розміщувалися тиллові служби діючої армії, склади провіанту, фуражу, зброї та боєприпасів, звідси постачався транспорт.

З лівобережного козацтва був сформований корпус у 12 тис. вояків, а з числа жителів Правобережної України — добровольчий козацький корпус. До діючої армії входили також запорожці. В 1769 р. козаки завдали поразки турецькому загонові біля р. Вовча, брали участь у битвах при Кінбурні, Хаджибеї, штурмували Перекоп, захопили Кафу. Десятки тисяч українців залучалися для будівництва фортець, мостів, переправ тощо.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. завершилася підписанням Кючук-Кайнарджийської мирної угоди. До Росії відійшли Кабарда, частина Керченського півострова, Азов із прилеглими землями, територія між Дніпром і Південним Бугом. Росія дістала право вільного торговельного судноплавства Чорним морем, Кримське ханство здобуло незалежність від султанської Туреччини, яка повинна була ще сплатити Росії контрибуцію в розмірі 4,5 млн. карбованців.

Проте Туреччина не замирилася з таким станом справ і розгорнула активну діяльність у Криму та серед народів Кавказу. У відповідь Катерина II 1783 року підписала рескрипт про включення Криму до складу Російської імперії. Туреччина спочатку визнала це, але одразу ж розпочала підготовку до нової війни з Росією.

Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. російські війська взяли Очаків (1788 р.), під командуванням О. Суворова розбили турків під Фокшанами і на р. Римнік (1789 р.), взяли фортецю Ізмаїл (1790 р.). Наступного року було підписано Яську мирну угоду, згідно з якою до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії, а також кордон по р. Кубань у Передкавказзі.

У цій війні брало участь Бузьке козацьке військо, яке за бойові заслуги стало називатися «Військом вірних чорноморських козаків».

Заселення північного причорномор'я. Колонізація причорноморських земель почалася ще до ліквідації Запорізької Січі та приєднання Криму. Першими переселенцями сюди були селяни-втікачі з Гетьманщини і Правобережжя, чисельність яких у 1775 р. досягла 100 тис. Крім того, царський уряд залучив до колонізації іноземців. У 1752 р., незважаючи на протести запорожців, частину козацьких земель було віддано кільком тисячам **православних сербів**, які організували дві колонії — Нову Сербію і Слов'яносербію. Слідом за ними з'явилися **німецькі переселенці**.

У 1780-ті роки почалося велике захоплення Півдня. Дворяни отримували по 1,5 тис. десятин землі за умови заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами. Аби стимулювати селян, дворяни пішли на поступки: панщина становила два дні замість чотирьох—п'яти на тиждень. З 1786 р. основну частину переселених селян складали українці з Правобережжя. На нових землях оселялися **російські старовіри, німці, молдавани**. Ця територія отримала назву **Новоросія**.

Ще швидше, ніж колонізація земель, зростали міста. У 1776 р. було засновано **Катеринослав, у 1778 — Херсон — перший порт на Чорному морі, у 1783 — Севастополь. У 1784 р. на землях Кримського ханства було створено Таврійську область. У 1788 р. постав Миколаїв, де почали будувати кораблі Чорноморського флоту, у 1794 р. на місці колишньої фортеці Хаджибей — Одеса**, яка стала центром усієї південноросійської торгівлі. Населяли міста люди різних національностей, але переважали українці.

Приєднання Криму до Росії мало виключне значення як з огляду стратегічного — усунення постійної загрози татарсько-турецьких наскоків, так і з економічного — опанування покладів корисних копалин сприяло розвитку промисловості. Окрім цього, значний поштовх дістала торгівля з країнами Близького Сходу і Малої Азії.

У другій половині XVIII ст. Польська держава переживала глибоку політичну та економічну кризу, пов'язану з наростаючою феодальною анархією в державному управлінні, феодальними міжусобними війнами, які спустошували країну.

Все це створювало сприятливі умови для втручання сусідніх держав — Австрії, Пруссії, Росії. У 1772 р. відбувається перший поділ Польщі. Росія хотіла забезпечитися підтримкою Австрії у війні з Туреччиною і поступилася Галичиною. Сама ж вона отримала Полоцьке, Вітебське, Мстиславське і частину Мінського воєводства. В 1774 р. Австрія відібрала у Молдавського князівства Буковину. В 1793 р. Польщу ділять вдруге. До Росії відійшла Правобережна Україна — Київщина, Брацлавщина, Волинь, Поділля, Мінське воєводство. Пруссія отримала м. Гданськ і території по річках Варта і Вісла. У 1794 р. спалахує повстання під проводом Т. Костюшка, яке було придушене царськими військами. За третім поділом (1795 р.) до Росії відійшли Західна Волинь, східна частина Холмщини, частина Білорусі,

Литви. Південна Польща з Люблінном і Краковом відійшла до Австрії. Пруссія здобула Центральну Польщу з Варшавою.

Таким чином, етнічні землі опинилися у складі двох держав - Російської та Австрійської імперій.

Визвольна боротьба українського народу в другій половині XVII ст.

Посилення феодалного і національно-релігійного гніту викликало в Україні хвилю повстань. На початку XVIII ст. виникла нова форма антифеодальної боротьби - гайдамацький рух. Серед гайдамаків були козацька голота, селяни, міщани, православне духовенство. Загони гайдамаків діяли на всій території Правобережжя і користувалися широкою підтримкою населення. Повсталі боролися за захист прав православної віри, відновлення козацьких вольностей, звільнення від шляхетсько-магнатської залежності.

На західноукраїнських землях селяни також відмовлялися відбувати панщину, платити податки, захоплювали поміщицькі землі. Ці народні месники називалися опришками. Найвідомішим ватажком опришків був Олекса Довбуш. Разом із братом Іваном у 1738— 1743 рр. він активно боровся зі шляхтою біля Коломиї. Пізніше Іван перейшов на територію Західного Прикарпаття, а Олекса розгорнув боротьбу в Північній Буковині та Закарпатті.

Опришківський рух тривав довго — завдяки вмілій організації, тісним зв'язкам із селянами, вдалій партизанській тактиці. У гірських умовах загін Довбуша був невловимий, хоча проти нього воювало 2,5-тисячне королівське військо.

1744—1745 роки стали періодом найбільш активної діяльності народних месників. Але і шляхта не дрімала: за голову Довбуша було обіцяно значну винагороду. 23 серпня 1745 р. його було підступно поранено, і 24 серпня він помер.

Опришківський рух був тісно пов'язаний з гайдамацьким, найвищим злетом якого стала так звана Коліївщина.

У 1768 р. польський сейм під тиском Росії схвалює рішення про формальне зрівняння у правах православної та католицької церков. Цим Катерина II розраховувала послабити Польщу, спровокувавши конфлікт між королем і шляхтою та виставивши себе захисницею православ'я. У відповідь шляхтичі скликають Барську конфедерацію під гаслом захисту католицизму і шляхетських прав. Починаються репресії проти українців. На прохання польського уряду Росія починає воєнні дії проти конфедератів, що послужило сигналом до повстання.

Наляканий розмахом Коліївщини, побоюючись поширення повстання на Лівобережжя й Запоріжжя, царський уряд наказав російським військам з'єднатися мовби для підтримки гайдамаків, а насправді надати допомогу польській армії у ліквідації повстання. В липні 1768 р. табір гайдамаків під Уманню було оточено, і ті здались. Залишки їхніх загонів були розбиті.

Після цього російське самодержавство відкрито взяло бік польської

шляхти. Ліквідація Запорізької Січі позбавила селян останнього прихистку волі.

Лекція №5. Занепад кріпосницьких та зародження ринкових відносин. Антикріпосницька боротьба в першій половині XIX ст.

План.

- 1. Процес обмеження та ліквідації автономії українських земель у XVIII ст.**
- 2. Соціально-економічний розвиток українських земель у XIX ст.**
- 3. Реформа 1861 року.**
- 4. Модернізація економіки. Створення перших синдикатів.**
- 5. Розвиток українського національного руху.**

У першій половині XIX ст. Україна входила до складу двох імперій — **Російської та Австрійської**. У 1796 р. були ліквідовані намісництва і створені губернії та генерал-губернаторства. Західноукраїнські землі поділялися на округи, якими керували австрійські чиновники.

Визначальною особливістю господарського розвитку був швидкий занепад феодально-кріпосницької системи. Найбільш яскраво це виявилось в розвитку товарно-грошових відносин, проникненні капіталістичних відносин у сільське господарство, занепаді кріпосницької мануфактури. Наслідками цього процесу стали зростання товарності сільського господарства, поглиблення спеціалізації окремих районів України в сільськогосподарському виробництві. Починається технічний переворот у промисловості. Прискорюється процес створення та розвитку фабрично-заводського виробництва.

Перше місце у промисловості України посідає цукрова галузь, яка забезпечувала 80% виробництва цукру в Росії. У 1824 р. був заснований перший цукровий завод. Друге місце належало суконній промисловості. Високими темпами розвиваються військова, металургійна, машинобудівна, вугільна галузі. Нові явища та процеси поступово, хоч і не так динамічно, як у промисловості, поширюються на сільське господарство, інші галузі економіки. Активізується зовнішня торгівля. З України вивозили зерно, вовну, цукор. Український експорт складав 60% загальноросійського. Торговельні зв'язки підтримувалися з Німеччиною, Францією, Австрією, Чехією, Угорщиною.

Таким чином, у середині XIX ст. феодально-кріпосницька система господарювання перебувала в глибокій кризі. Нова ринкова система відносин ставала дедалі міцнішою та ефективнішою порівняно з феодально-кріпосницькою. У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення капіталістичного укладу загострювалися соціальні протиріччя, посилювалася **антикріпосницька боротьба**. Поширеними формами

селянського протесту були скарги до урядових установ та цареві, відмова платити оброк, непокора властям, втечі — в Новоросійський край, на Дон, у Таврію.

Особливої гостроти селянський антикріпосницький рух набув у першій третині ХІХ ст. на Поділлі, охопивши також деякі повіти Волині та Київщини. Очолив його У. Кармалюк. Його ім'я ще за життя стало легендою. Кілька разів Кармалюка заарештовували, засиляли до Сибіру, але він тікав звідти і, повернувшись на батьківщину, продовжував боротьбу. Загалом вона тривала майже 25 років.

2 травня 1848 р. у Львові було засновано «Головну Руську Раду» — першу українську політичну організацію, яка взяла на себе функції українського національного уряду. У маніфесті Ради, зверненому до всіх народів Австрійської імперії і насамперед до українського населення Східної Галичини, лунав заклик до боротьби за свободу і незалежність. Селянський антикріпосницький рух ширився на Галичині, Буковині, Закарпатті. Найбільше австрійський уряд був наляканий розмахом на Закарпатті опришківського руху 1 листопада 1848 р. з ініціативи Л. Кобилиці в Чернівцях відбулися збори представників сільських громад Буковини, учасники яких виступили проти наміру адміністративне відокремити Буковину від Галичини. Почалося повстання. Силами регулярної армії воно було придушене.

Загалом 1848 рік був переломним в історії західних українців. Вони дедалі активніше заявляли про свої права та виборювали їх. Антикріпосницький рух поступово набирал загальноукраїнського масштабу.

Суспільно-політичний рух у наддніпрянській Україні наприкінці ХVІІІ - в першій половині ХІХ ст.

Колишня козацька еліта в Наддніпрянщині була справжньою колискою багатьох провідних діячів першої хвилі українського національного відродження кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. Як правило, майже всі вони вийшли з козацької старшини. Скасування автономії Гетьманщини викликало відповідну реакцію з боку найбільш патріотично налаштованих представників української громади. В. Капніст, полтавський дворянин, пише «Оду на рабство», в якій висловлює обурення запровадженням кріпацтва в Україні. На доручення козацької старшини він у 1791 р. їде з таємною місією до Німеччини, щоб викласти свій план відокремлення України від Росії та приєднання її до Пруссії.

Український суспільно-політичний рух опирався не тільки на внутрішні джерела, а й на зовнішні чинники. Йдеться, зокрема, про відчутний вплив на цей рух Французької революції, зокрема її концепції вільної нації. Одним із виявів цього стало виникнення в Україні таємних політичних товариств після перемоги над Наполеоном. Повернувшись із зарубіжних походів, багато їхніх учасників почали іншими очами дивитися на російську дійсність, на політичний режим самодержавства, які різко контрастували з ідеями свободи, рівності, братерства. Різновидом таких товариств були **масонські ложі. У 1818 р. вони виникли в Києві («З'єднані слов'яни») та в Полтаві («Любов до істини»).** Членами цих об'єднань

були відомі українські діячі І. Котляревський, В. Капніст, В. Лукашевич, а також пізніші лідери декабристського руху П. Пестель, М. Орлов, М. Бестужев-Рюмін.

До причин, що привели до виникнення декабристського руху, слід віднести дві: **по-перше**, це вплив прогресивних європейських ідей народовладдя, свободи та прав людини, які поширювалися після перемоги над наполеонівською Францією, усвідомлення значною частиною офіцерів, котрі побували на Заході, того, яка разюча відмінність існує між російським самодержавно-кріпосницьким ладом та розвиненими країнами Європи; **по-друге**, це посилення реакції царизму після війни 1812—1814 рр.

Декабристи не лише висунули політичну програму, а й організували збройне повстання проти царського режиму. Ті з них, що діяли в Україні, відіграли важливу роль у загальноросійському рухові супротиву.

Ще до початку цього руху в Україні починають виникати перші таємні політичні гуртки, які ставили метою насамперед боротьбу за ліквідацію самодержавства та всіх його інститутів. Одним з них було **«Малоросійське товариство»**, створене у 1819 р. з ініціативи **В. Лукашевича**. Загалом же можна сказати, що оформлення політичної опозиції царизмові було пов'язане з виникненням перших декабристських організацій в Росії. Хронологічно це відноситься до 1816 р., коли в Петербурзі був створений **«Союз порятунку»**, а у 1818 р. в Москві — **«Союз благоденства»**, їхні програми передбачали **впровадження конституційного представницького правління, ліквідацію самодержавства, скасування кріпосного права шляхом військового перевороту.** Членами цих організацій були брати Муравйови-Апостоли, П. Пестель, М. Орлов та ін.

В Україні, де були розквартировані російські війська, перебувало на службі багато опозиційне налаштованих офіцерів — членів таємних товариств. У 1818 р., після прибуття до Києва генерала М. Орлова, місто стає центром зустрічей членів «Союзу благоденства». Через три роки декабристи реорганізували свої об'єднання і створили два осередки — **Північне товариство з центром у Петербурзі і Південне товариство з центром у Тульчині.** Головою останнього було обрано полковника П. Пестеля, членами товариства стали офіцери полків, що дислокувалися в Україні. Крім Тульчинської, були створені ще дві управи: Кам'янська на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та Васильківська на чолі з С. Муравйовим-Апостолом. Члени Північного товариства обмежувалися в своїх планах поваленням самодержавства та встановленням конституційної монархії. Голова Південного товариства П. Пестель уклав політичний трактат **«Руська правда»**, в якому докладно визначив програму дій після повалення царського режиму. Відповідно до неї всі народи Росії мають об'єднатися в централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпосництво скасовується. Усі громадяни рівні перед законом. Зберігається приватна власність на землю, але половина землі вважається громадською, яку можна брати для обробітку. Встановлюється цілковита свобода торгівлі та промисловості.

Внутрішньополітичною ситуацією, пов'язаною зі смертю Олександра І, вирішило скористатися Північне товариство. **14 грудня 1825 р. воно підняло повстання в Петербурзі.** Відсутність серйозної підготовки, чіткого розуміння мети повстання з боку солдат і населення — все це призвело до його поразки. Почалися арешти. Південне товариство не змогло вчасно підтримати повстання в Петербурзі, оскільки ще 13 грудня було заарештовано П. Пестеля, а посланець із Петербурга прибув в Україну запізно. **29 грудня 1825 р. Васильківська управа на чолі з С. Муравйовим-Апостолом підняла повстання в Чернігівському полку.** Повсталі, однак, не рушили прямо на Київ і, шукаючи союзників, марно втратили три дні. Виступ почався в с. Трилісах, його підтримали близько 1000 солдатів та 19 офіцерів. Був складений «Православний катехізис» із закликом до народу повалити самодержавство, встановити демократичний лад, ліквідувати кріпацтво. 30 грудня повсталі зайняли Васильків і рушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини. Але назустріч їм уже прямували вірні цареві війська. У першій же сутичці було тяжко поранено С. Муравйова-Апостола. Управління повсталими було майже втрачено, 900 солдатів здалися без бою.

Суд над декабристами, що відбувся в Петербурзі, близько сотні з них засудив до заслання в Сибір і на Кавказ. Керівників повстання — К. Рилєєва, М. Каховського, М. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля — було страчено.

Причин невдачі повстання: головна полягала в тому, що його мета була незрозумілою для широких мас загалом та українського народу зокрема. І це не дивно, адже декабристський рух практично не виходив за межі російської державності, російського менталітету. Зокрема П. Пестель, як відомо, відносив українців до «корінного російського народу».

Кирило-Мефодіївське Братство.

Кирило-Мефодіївське братство було засновано в Києві **1846 р.** Членами братства, очолюваного істориком, ад'юнктом-професором Київського університету **М. Костомаровим**, були полтавський учитель **В. Білозерський**, службовець канцелярії генерал-губернатора **М. Гулак**. Пізніше до них приєдналися **П. Куліш і Т. Шевченко**. Це був цвіт тогочасної молоді української інтелігенції. Свою таємну організацію назвали на честь великих слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Принципові положення політичної програми братства були викладені у «Книзі буття українського народу» та «Статуті Кирило-Мефодіївського братства». Братчики вірили в те, що прийде час, коли «вся слов'янщина встане, і не залишиться в ній ні царя, ні пана, ні холопа». Ставилося за мету об'єднати всі слов'янські народи в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою свободу. Провідна роль відводилася Україні: Київ мав стати столицею федерації, де збирався б загальний сейм.

На поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства дещо позначалася програма Товариства об'єднаних слов'ян. **Новою тут була ідея месіанізму українського народу. М. Костомаров був переконаний в тому, що за**

Україною, яка повстане зі своєї могили, підуть усі слов'янські народи. Однак члени братства по-різному дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилилася до шляху реформ і «м'яких» методів. Меншість, насамперед в особі Т. Шевченка, займала радикальні позиції. Розходилися члени братства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М. Костомарова це були єдність і братерство слов'ян. Т. Шевченко ж палко обстоював соціальне та національне звільнення українського народу.

На початку 1847 р. за доносом студента Петрова його члени були заарештовані. Найгірша доля спіткала Т. Шевченка. Його заслали до Оренбурга без права писати й малювати.

Воно було першою в історії України нелегальною політичною організацією, що поставила за мету національне й соціальне визволення українського народу, возз'єднання його в єдиній соборній державі з одночасним створенням федерації чи, можливо, конфедерації слов'янських країн.

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII - в першій половині XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі західноукраїнські землі площею понад 60 тис. кв. км з населенням 2,5 млн осіб (у тому числі 2 млн українців) **стали колонією Австрійської імперії**, їхнє населення жило в умовах жорстокого соціально-економічного визиску з боку феодально-абсолютистської монархії. Вкрай незадовільним було й культурне становище українців. У Галичині тривав початий ще значно раніше процес полонізації, на Закарпатті — мадяризації, на Буковині — румунізації. Східна Галичина разом із частиною польських земель входила до складу «королівства Галиції та Лодомерії» з центром у Львові. В адміністративному відношенні край поділявся на 12 округів. Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславівський, Стрийський, Самбірський, частина Сяноцького та Перемишлянського округів входили до складу Східної Галичини. На чолі Галичини стояв губернатор, який призначався Віднем.

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише в 1843 р. (причина – кріпосне право). На західноукраїнських землях розвивалися головним чином винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфоро-фаянсова, цукрова, лісова, добувна галузі.

Нової якості український національний рух набуває у 1830-х роках, коли у Львові виникає гурток «**Руська трійця**». Його фундаторами стали вихованці Львівської семінарії М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. У 1832 р. група студентів — членів гуртка проголошує своїм завданням переведення місцевих народних говірок на літературну мову. Молодь підтримали відомі вчені з Наддніпрянської України І. Срезневський, Й. Бодянський, М. Максимович. «Руська трійця» намагалася поширювати українські історичні традиції, фольклор, ідеї об'єднання українських земель. З цією метою у 1834 р. був підготовлений до друку альманах «**Зоря**». Його

видання, однак, заборонила цензура. Перероблений варіант цього альманаху під назвою «**Русалка Дністрова**» у 1837 р. все ж удалося опублікувати в Будапешті.

Піднесення національного руху в Західній Україні відбувалося в період європейських революцій **1848 р.** 13 березня цього року у Відні внаслідок народного повстання було повалено уряд Меттерніха, і до влади прийшли ліберали. Були проголошені політичні свободи й запроваджено парламентський устрій.

Одним з найважливіших результатів революції **1848—1849 рр.** було скасування кріпосництва. Це сталося 23 квітня 1848 р., тобто на п'ять місяців раніше скасування панщини в усій імперії.

2 травня 1848 р. у Львові українське духовенство створило «Головну Руську Раду» на чолі з єпископом Г. Яхимовичем. Рада займалася освітою, фінансами, селянськими справами. 15 травня 1848 р. вперше вийшов український тижневик «Зоря Галицька». Влітку 1848 р. вперше проводилися вибори до австрійського парламенту, в якому українцям удалося здобути 39 депутатських місць.

Опришники. У найбільш гострій формі національний рух спротиву виявився в селянських виступах. Особливо активними вони були протягом 1815—1825 рр. у Галичині. Своєрідною формою протесту був рух опришків, що поширився на Прикарпатті. Сотні селян озброювалися і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби проти влади. Опришки нападали на панські й державні маєтки, відбирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з феодалами та адміністрацією. Постійною і найбільш масовою формою селянських протестів була відмова від виконання феодалських повинностей.

Після придушення національних рухів австрійська монархія влітку 1851 р. ліквідувала «Головну Руську Раду». У 1867 р. Австрія під тиском Пруссії змушена була визнати Угорщини на самоврядування і віддати їй Закарпаття. Українські національні здобутки тут знову були втрачені.

Українська культура першої половини XIX ст.

Колонізаторська, антиукраїнська політика царизму, незважаючи на всі зусилля її організаторів та виконавців, була неспроможна знищити волелюбні змагання українського народу. Ідеї національного відродження хоч і поступово, але невпинно поширювалися.

Переконливе свідчення цього — зміни у сфері освіти, культури. У 1805 р. в Харкові був відкритий вищий навчальний заклад — університет. З 1816 по 1819 р. друкувався масовий популярний часопис «Украинский вестник». Важливою подією в історії української науки й культури стало заснування у 1834 р. **Київського університету св. Володимира.** Його першим ректором став відомий природознавець, історик та етнограф **М. Максимович.** Він відіграв провідну роль у створенні Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, де працювали, зокрема, М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Берлінський. Завдяки їхнім зусиллям був створений архів, що містив багато цінних документів з історії України.

Визначні вчені працювали в **Харківському університеті**. Серед них — славіст І. Срезневський, хімік В. Каразін, математики Т. Осиповський та М. Остроградський. Вагомий внесок у дослідження історії України зробили М. Костомаров, П. Куліш, М. Маркевич.

Особливе місце в розвитку духовних засад українського національного руху, української культури належить, безумовно, Тарасові Шевченку.

У розглядуваний період серед талановитої плеяди українських письменників виділяються такі широковідомі постаті, як І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Куліш. Виникають російські професійні театри — у Києві (1805 р.), Полтаві (1810 р.), Харкові (1812 р.). Великою популярністю користувався в Полтаві український театр, на сцені якого виступала аматорська група під керівництвом І. Котляревського. У 1819 р. тут поставили «Наталку Полтавку», «Москаля-чарівника». Існував також аматорський театр у с. Кобинці, керівником і режисером якого був батько Миколи Гоголя В. П. Гоголь-Яновський. Широку популярність мали українські бандуристи, кобзарі, лірники. Розвиваються українська симфонічна музика, хорове мистецтво, живопис. В архітектурі утвердився класицизм. Найбільш відомими спорудами цього стилю були оперний театр в Одесі (архітектор Тома де Томон), будинок Київського університету св. Володимира (архітектор О. Беретті). Невідомі народні майстри створили такі перлини архітектурних ансамблів, як парк "Олександрія" у м. Біла Церква. Софіївський парк у м. Умані, палац Галагана в с. Сокиринцях та ін.

Скасування кріпосного права в Наддніпрянській Україні.

19 лютого 1861 р. маніфестом Олександра II було проголошено скасування кріпосного права. Цю важливу політичну і соціально-економічну реформу готувала урядова комісія, до складу якої входили дворяни, зокрема представники України.

Згідно з реформою ліквідувалася особиста залежність селян від поміщиків. Селяни дістали право укладати торговельні угоди, вільно займатися промислом чи торгівлею, переходити в інші верстви суспільства (міщани, купці), вступати на службу, до навчальних закладів, мати власне рухоме й нерухоме майно, вільно ним розпоряджатися та успадковувати за законом. Отримали вони й громадянські права.

Але шлях від проголошення прав і свобод до їх реалізації був далеко не простим. За отримані земельні наділи, що, як правило, були меншими, ніж попередні (крім Правобережної України), і найгіршими, селяни повинні були заплатити поміщикам викуп. Через відсутність належної суми грошей вони мушили брати їх у борг у держави, а потім сплачувати з відсотками одержану позику протягом 49 років. Отож селянин потрапляв у залежність і від поміщика, і від держави.

Економ. життя. Серйозні зміни в економічному житті поставили на порядок денний проблему реформування адміністративного управління. У 1864 р. були створені виборні органи влади у масштабах губерній та повітів — земські установи. Вони займалися питаннями господарського та

культурного характеру, в тому числі будівництва шляхів місцевого значення, охорони здоров'я, освіти тощо. Земства були не тільки виборними, а й загальностановими: до їхнього складу входили представники дворянства, буржуазії та селянства. Контроль за діяльністю земств здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які мали право «вето» на будь-яке рішення земств.

Суд. Проголошувалася незалежність суду від адміністрації: суддів призначав уряд, і зняти їх з посади міг тільки суд. Запроваджувався загальностановий суд, тобто єдиний для всього населення. На судові засідання допускалися представники преси й публіка. Утверджувалася змагальна система: обвинувачення підтримував прокурор, захист — адвокат (присяжний повірений). Встановлено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата. Для розгляду особливо важливих справ створено Верховний кримінальний суд.

Освіта. Чималі зміни відбулися у сфері освіти. Освіта, в тому числі університетська, ставала доступнішою. Університети набули більшої автономії. Помітна увага приділялася поширенню знань серед населення, виданню підручників, народних книжок, організації шкіл. Для дорослих відкрилися освітні курси по неділях, через що такі школи й називалися недільними.

Важливе значення мала реформа 1874 р., за якою запроваджувалася загальна військова повинність починаючи з 21-річного віку. Для осіб з освітою встановлювалися менші строки служби.

Значення реформ адміністративно-політичного управління 60—70-х років XIX ст. полягає в тому, що, незважаючи на свою обмеженість та непослідовність, вони прискорили перебудову життя Російської імперії на нових капіталістичних засадах. Внаслідок цих реформ суттєві зміни відбувалися і в економічному, політичному та культурному розвитку України.

Суспільно-політичне життя в Україні другої половини XIX ст.

Як і інші слов'янські народи, українці під впливом революційних подій в Європі пройшли три основних етапи свого національного відродження. **На початковому етапі** представники передової інтелігенції збирали історичні документи, фольклор, предмети старовини, прагнучи обґрунтувати самобутність українського народу. **Другому** — культурницькому — етапові притаманний сплеск відродження національної мови, її дедалі ширшого використання в літературі, освіті. **Третій** — політичний — етап характеризується зростанням національних організацій і обстоюванням національне зорієнтованих вимог, зокрема самостійності.

Після розгрому першої української організації такого спрямування — Кирило-Мефодіївського братства — в Україні впродовж багатьох років не вдавалося створити нових національно-демократичних організацій. Проте провідні діячі цього братства — М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, а згодом і Т. Шевченко, відбувши судові покарання, з'їхалися до Петербурга. Тут вони згуртували навколо себе однодумців і створили так звану

«Громаду». Провідною ідеєю програми цієї організації було збереження самобутності української нації, захист її від русифікації та полонізації. Коштом заможних українців В. Тарнавського і Г. Галагана у Петербурзі було влаштовано українську друкарню. У 1861 р. тут почав виходити перший у царській Росії український часопис — **«Основа»**, що опублікував твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших українських письменників.

Після скасування кріпосного права активізувалося створення недільних шкіл для неписьменних. Побачили світ «Буквар южноруський» Т.Шевченка, «Грамматика» П. Куліша та ін. Громадівці всіляко пропагували культ козацтва, волелюбних запорожців та гайдамаків, які, на їхню думку, символізували прагнення українських мас. У другій половині XIX ст. це романтичне й аполітичне поєднання ідеалізму, народництва та поклоніння всьому українському отримало назву українофільства.

На початку 1870 р. В. Антонович, М. Драгоманов, М. Русов, М. Зібер і С. Подолинський заснували таємну **«Стару громаду»**, яка об'єднала інтелектуальну еліту, що користувалася високим моральним авторитетом. Головну увагу члени цієї організації приділяли розвиткові та поширенню наукових знань, письменства.

Потреби у змінах особливо гостро відчували й відстоювали молодші члени громади, серед яких виділявся М. Драгоманов. Саме він закликав однодумців виходити за межі виключно культурницької діяльності, висувати ключові політичні, національні та соціально-економічні проблеми. Вперше ці, як вони себе називали, «свідомі українці» заявили про себе 1890 р., коли вирішили організувати «Братство тарасівців», головною метою якого було б створення самостійної України. 1893 р. у львівському часописі «Правда» з'явилася програма братства — «Декларація молодих українців». Автори програми проголосили про свій намір бути істинно українською інтелігенцією. Вони зобов'язалися розмовляти виключно українською мовою, виховувати в національному дусі своїх дітей, захищати права українського народу. У політиці їхньою метою було визнання українців як окремого народу в межах демократичної федеративної Росії.

Зусилля молоді певною мірою вплинули на представників старшої генерації, які стали діяти рішучіше та енергійніше. У 1897 р. з ініціативи В. Антоновича і О. Кониського була заснована підпільна Всеукраїнська загальна організація, що поставила за мету об'єднати всіх українських діячів під своєю орудою. Вона започаткувала видавництво «Вік», влаштовувала Шевченківські свята тощо. Однак і ця організація приділяла головну увагу питанням не політичним, а культурним.

Важливу роль у формуванні національної свідомості та піднесенні культурно-освітнього рівня народу відіграло створення у 1868 р. **товариства «Просвіта»**.

Отже, другу половину XIX ст. і особливо його кінець можна оцінити як важливий етап підготовки та збирання українських сил до боротьби за незалежність, за українську державність.

Національна політика російського царизму щодо України.

Незважаючи на переслідування й утиски з боку царського уряду, український національний рух наприкінці 60-х років продовжував розвиватися. У Петербурзі створюється і працює українська «Громада» за участю М. Костомарова, В. Білозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, виходить перший український журнал «Основа». Студенти, молода інтелігенція Києва також організовують громади, недільні школи для неписьменних. Національний рух поширювався й на Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, Одещині. У другій половині XIX ст. він був відомий під назвою українофільства.

Офіційна влада робила все для того, щоб придушити будь-які прояви українського національного духу. У 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Малоросійською «говіркою» дозволялося друкувати лише художні твори. Громади були розпушені. Припинив своє існування часопис «Основа».

Валуєвський циркуляр завдав величезної шкоди розвитку українського національного руху. Лише на початку 70-х років унаслідок деякого послаблення цензури В. Антонович зі своїми однодумцями відновлює роботу громад, створивши «Стару громаду». Придбавши російськомовну газету «Киевский телеграф», члени громади перетворюють її на свій друкований орган. Через своїх симпатиків у Галичині громадівці почали використовувати й україномовну пресу, зокрема часопис «Правда». З їхньої ініціативи у Львові було створено Літературне товариство ім. Т.Г. Шевченка. Важливою подією стало заснування 1873 р. в Києві відділу Російського географічного товариства. Невдовзі, однак, переслідування з боку уряду посилюються. Олександр II за висновками спеціальної комісії заборонив публікацію українських книжок, використання української мови, викладання її у початковій школі, заборонив діяльність громад. Усі ці поліцейські заходи були зведені у спеціальному указі, який цар підписав у травні **1876 р. в м. Емс (Німеччина).**

Емський указ поклав край надіям українофілів на можливість культурницької діяльності в умовах самодержавства. Особливо негативно це вплинуло на М. Костомарова. В. Антонович і П. Житецький продовжували шукати компромісні варіанти підтримання українського руху. Б. Грінченко і О. Кониський стояли на позиціях радикальних реформ та боротьби з царатом, проте в них не було конкретної програми дій.

Перейшовши на нелегальне становище, громадівці намагалися використати будь-які можливості для розвитку національного руху, в тому числі шляхом відкриття своїх представництв за кордоном. Саме з цією метою до Швейцарії відбув М. Драгоманов. У Женеві він створив гурток у складі С. Подолинського, М. Зібера, Д. Вовка, до яких згодом приєдналися Я. Шульгин та М. Павлик. На кошти київської організації він починає видавати часопис «Громада». Але оскільки це видання дедалі більше схилилося до соціального радикалізму, київська громада, яка неухильно дотримувалася культурно-

освітньої орієнтації, з 1886 р. відмовилася фінансувати його.

Розвиток народницького руху в Україні.

З середини 50-х років XIX ст. знову починає відроджуватись український національний рух, активність якого знизилася після розгрому Кирило-Мефодіївського братства. Його амністовані члени збираються у Петербурзі й засновують українське видавництво, в якому побачили світ «Записки о Южной Руси», «Чорна рада» П. Куліша, твори Т. Шевченка, Марка Вовчка та інших українських авторів. У 1861 р. був отриманий дозвіл на видання місячника «Основа» — першого в Російській імперії українського часопису.

В середовищі інтелігенції посилювалися радикальні настрої. **Починаючи з 60-х років в Україні з'являються народники** — ентузіасти культурно-просвітницької діяльності, які основним своїм завданням вважали звільнення селян з кріпацької неволі, вивчення й засвоєння народних звичаїв, мови, фольклору. Близькою до **народників** була група так званих **хлопоманів** на чолі з

В. Антоновичем, які були вихідцями з правобережної польської шляхти і напередодні повстання 1863 р. розірвали зв'язки з польським національним рухом. Як народники, так і хлопомани ідеалізували селянство, однак перші були рішуче налаштовані на революційну перебудову існуючого режиму.

Першу групу народників-революціонерів організував 1871 р. в Петербурзі **М. Чайковський**. В Україні одна з таких перших груп була створена 1873 р. в Одесі **Ф. Волховським**.

Один із напрямів діяльності народників пов'язаний з ім'ям відомого російського революціонера **П. Лаврова**. Він обстоював необхідність поступової підготовки народу до революції за допомогою освіти й пропаганди. Інший напрям уособлював відомий російський анархіст

М. Бакунін. Він закликав до радикальних дій, до здійснення насильницьких актів, які б спровокували масові виступи народу. «Ходіння в народ» лавровців не мало скільки-небудь серйозних наслідків: селяни відмовлялися мати справу з «чужинцями» з міста. Щодо України, то тут «ходіння в народ» теж не набуло поширення.

Хоча цей рух загалом і зазнав невдачі, але його продовженням стали події, що відбулися 1877 р., коли Я. Стефанович та його анархістська група, котра базувалася в Києві, вдалися до спроби скористатися відданістю селян цареві, сфабрикувавши «царські маніфести», в яких селянам наказувалося створити таємні загони й повставати проти місцевих поміщиків і чиновників. Цю так звану «Чигиринську змову» викрили, виявивши причетними до неї близько тисячі селян.

Аналізуючи досвід «ходіння в народ», більшість народників почали переглядати свої бунтарсько-анархічні методи і поступово доходили висновку про те, що тільки політична боротьба здатна забезпечити перемогу над самодержавством. Однак і тут не було цілковитої єдності у поглядах. Чимало народників орієнтувалися на організацію терористичних актів. Постріл В. Засулич у генерал-губернатора Петербурга Трепова в січні 1878 р.

започаткував цілу хвилю замахів на вищих чиновників царського уряду і на самого імператора.

Незгоди між народниками щодо методів боротьби особливо загострилися в 1879 р. Частина народників, які обстоювали терористичну тактику, об'єдналася в групу під назвою «**Народна воля**». Інші ж створили організацію «**Чорний переділ**», яка виступала за мирне «вростання» народників у широкі верстви населення. «Чорнопредільці» (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, М. Попов та ін.) згодом відмовилися від роботи на селі і зосередили головну увагу на агітації серед робітників.

«**Народна воля**» вступила в новий етап своєї діяльності. В ній склалася військова організація, що налічувала кілька сотень офіцерів. В Україні народовольські осередки виникли у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та інших містах. У лютому 1878 р. в Києві було здійснено замах на товариша прокурора Котляревського. У липні 1878 р. біля Харкова було зроблено спробу визволити з ув'язнення Войнаровського, засудженого на «процесі 193-х». Винесений народовольцями смертний вирок цареві Олександрові II було виконано 1 березня 1881 р. Царський уряд перейшов у наступ. Відбулося кілька судових процесів проти народовольців, і організація фактично припинила своє існування.

Активну участь у діяльності народовольців брали українці. Серед них — Д. Лизогуб, М. Кулябко-Корецький, І. Гашевський, М. Кибальчич, С. Перовська та ін. Проте вони майже не цікавилися визвольною боротьбою українського народу, не користувалися українською мовою. Новий цар Олександр III стратив 28-річного Миколу Кибальчича, який, до речі, за кілька днів до загибелі розробив перший у світі проект реактивного космічного корабля.

Українські народники мали на меті насамперед культурницьку працю, яку вони розуміли як справу національну (О. Єфименко, О. Левицький, письменники Панас Мирний, М. Коцюбинський, І. Карпенко-Карий, П. Грабовський). Останнього за участь у народницькому русі двічі заарештовували, а в 1888 р. заслали до Сибіру. І. Франка, О. Терлецький, М. Павлик та інші діячі українського руху сприяли поширенню творів народників на галицьких землях. Мала місце спроба українських народників організуватися в радикальну політичну організацію — «**Братство тарасівців**». Ідеї українського національного розвитку в загальному народно-демократичному русі 80—90-х років послідовно обстоювали М. Левицький, Б.Грінченко, Т.Осадчий. Однак народництво так і не стало ні масовим, ні добре організованим, а отже й скільки-небудь серйозною силою визвольного руху.

Національно-визвольний рух на Західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Провідну роль у цьому русі, як і раніше, відігравали представники інтелігенції, переважно духовенства. Разом із тим, особливо після придушення австрійським урядом та російськими військами повстання та скасування конституції, тут виникло чимало серйозних проблем. Галицько-

українське громадянство перестало бути єдиним. Більша частина старшої за віком консервативної інтелігенції натомість колишнього культурницького москвофільства почала схилитися до закликів політичного характеру. Навіть деякі видатні галицькі діячі, котрі раніше стояли на позиціях окремішності українського народу, стали всіляко пропагувати ідею національно-культурної єдності Галицької Русі з Великою Росією.

Але існувала й інша точка зору. Її носіями були так звані народовці - представники молодішої генерації українського національного руху, які рішуче виступили проти консервативно-москвофільського табору. Величезний вплив на формування національної свідомості молоді справляв приклад Наддніпрянщини. «Кобзар» Т. Шевченка, твори П. Куліша, «Основа» та інші українські видання, які діставалися Галичини, захоплювали молоду західноукраїнську інтелігенцію, прилучаючи її до загальнонаціонального визвольного руху.

У 1867 р. за допомогою українців зі сходу у Львові було започатковано часопис «Правда», в якому друкувалися твори П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, Панаса Мирного та інших видатних діячів української культури. Через рік народовці заснували товариство «Просвіта», яке видавало популярні книжки, підручники, організувало читальні для населення. Першим головою Товариства став А. Вахнянин. «Просвіта» ініціювала створення друкованого органу народовців «Діло», а також першої політичної організації народовців.

У 1873 р. за сприяння меценатів із Наддніпрянщини у Львові постало Літературне товариство ім. Т. Г. Шевченка, яке в 1892 р. було реорганізоване в наукове. У товаристві працювали М. Грушевський, І. Франка, В. Гнатюк, Ф. Вовк та ін. За період свого існування (до 1939 р.) воно видало понад 1100 різноманітних наукових і літературних праць.

Активізує свою роботу Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка під проводом свого голови — М. Грушевського. Дуже важливим було те, що Товариство об'єднувало зусилля вчених та діячів культури Галичини й Наддніпрянщини і являло собою своєрідну академію наук українського народу. Велике значення з огляду розвитку українського руху мав також заснований 1898 р. М. Грушевським та І. Франком загальноукраїнський часопис «Літературно-науковий вісник».

Українська культура другої половини XIX ст.

Школа в Наддніпрянській Україні — від початкової до вищої — слугувала знаряддям русифікації. Цьому сприяла і загальна військова повинність, введена з 1872 р., бо українців засилали на службу переважно за межами України.

Придушена у рідному краї, українська література була змушена шукати притулку в іншому місці, головним чином у Галичині, де на початку 60-х років пожвавився національний рух. Українці гуртувалися в товариства, влаштовували збори й віча, пропагували українську мову та культуру. Чималий внесок до справи національного відродження зробив, зокрема,

професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, який став фундатором кафедри української мови в цьому німецькомовному навчальному закладі.

Зв'язки діячів культури Галичини й Наддніпрянщини були плідними. Як відомо, наддніпрянці, що не мали можливості вільно друкуватися в Росії, широко користувалися допомогою галицьких письменників і суспільних діячів, насамперед І. Франка. Речником літературного життя довгий час у Галичині був часопис «Зоря», в якому активну участь брали представники Наддніпрянської України. З 1898 р. він був реорганізований у «Літературно-науковий вісник». Упродовж 80—90-х років українською мовою було перекладено чимало творів світової літературної класики.

У 1864 р. була здійснена реформа освіти. Усі типи початкових шкіл дістали назву початкових народних училищ. На терені освіти чимало корисного робили земства. Наприкінці ХІХ ст. в Україні працювало вже 127 гімназій та 19 училищ. Було засновано кілька вищих навчальних закладів — Новоросійський університет (1865 р., м. Одеса), Чернівецький університет (1875 р.), Харківський, Київський та Львівський політехнічні інститути тощо.

В Україні того часу працювали такі видатні вчені, як хімік М. Бекетов, математик Ф. Бредихін, фізіолог І. Сеченов, медики М. Гамалія, М. Скліфосовський, біолог І. Мечников та ін. Вагомий внесок у розвиток української освіти та науки зробило Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Відомі вчені М. Костомаров, О. Лазаревський та інші багато зробили для формування концепції української історії. Плідно працювали в цьому напрямі й представники молодшої генерації істориків — О. Єфименко, Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Грушевський. Попри переслідування української мови після появи Валуєвського циркуляра 1863 р. та Емського указу 1876 р. українське мовознавство продовжувало розвиватися. Чимала заслуга в цьому належала П. Житецькому, О. Потебні, П. Чубинському, Б. Грінченку. Значний вплив на розвиток української літератури справляли І. Франка, В. Стефаник, О. Кобилянська, Марко Вовчок, Панас Мирний, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Куліш, О. Пчілка, О. Кониський. Вийшли в світ повісті й оповідання І. Нечуя-Левицького, В. Винниченка.

Розвиток української культури цього періоду важко уявити без драматургії. М. Старицький написав «Тараса Бульбу», «За двома зайцями», М. Кропивницький — «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», І. Карпенко-Карий — «Бурлаку», «Сто тисяч», «Хазяїна» та ін. Розвивалося театральне мистецтво. У 1864 р. у Львові почала свою діяльність перша в Галичині українська професійна трупа «Руська бесіда» на чолі з О. Бачинським. У 1882 р. М. Кропивницький створив у Єлисаветграді першу на Лівобережній Україні національну професійну трупу за участю М. Заньковецької, М. Садовського, А. Максимовича та ін.

Свої досягнення мала й українська музична культура. С. Гулак-Артемівський створив першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М. Лисенка, який

обробив понад 600 зразків українського музичного фольклору (автор музики до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка», творцем народних музичних драм «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена»).

Важливою складовою української культури другої половини — кінця XIX ст. було образотворче мистецтво, зокрема твори С. Васильківського («Степ на Україні», «Ранок» та ін.), академіка М. Пимоненка («Проводи рекрутів», «Сінокіс», «Ярмарок»). Домінуючим напрямом в архітектурі був еkleктизм — поєднання елементів різних стилів. У другій половині XIX ст. в Києві споруджено будинки Міської думи (О. Шімме), політехнічного інституту і 1-ої гімназії (О. Беретті), Володимирський собор (Г. Штром, П. Спарро, О. Беретті), в Одесі — новий оперний театр.

Отже, незважаючи на спротив влади, в українському народі визрівали й діяли патріотично налаштовані сили, в усіх сферах суспільства поступово, але невпинно розвивався процес національного самоствердження.

Виникнення і діяльність українських політичних партій.

Піднесення національної самосвідомості українського народу діставало вияв, зокрема, у створенні політичних партій.

Перші українські національні партії виникли ще наприкінці XIX ст. У 1890 р.

С. Даниловичем, І. Франком, М. Павликом було створено **Русько-українську радикальну партію** в Західній Україні. Програма партії будувалася на засадах демократії, соціалізму й соборності українських земель. Своїм завданням партія вважала здобуття української автономії у складі Австро-Угорщини, а в перспективі ставилося за мету створення незалежної Української держави. В 1899 р. лави РУРП залишили Ю. Бачинський, М. Ганкевич, С. Вітик та інші марксистськи налаштовані діячі, які заснували **Українську соціал-демократичну партію**. Водночас радикалів залишили І. Франко, К. Левицький, В. Охрімович, Т. Окуневський та інші, що створили **Національно-демократичну партію**, яка стояла ближче до інтересів селянства. Невдовзі вона стала найбільшою українською партією Галичини.

У Наддніпрянській Україні виникають гуртки **«свідомих українців»**, котрі прагнуть перетворити культурно-освітній рух на політичний. У 1892 р. було засновано **«Братство тарасівців»** за участю І. Липи, братів Міхновських, О. Черняхівського та ін. Члени братства бачили своєю метою боротьбу за самовизначення українського народу, за відродження та розвиток рідної мови, культури, освіти. У 1897 р. громади, що існували в багатьох містах України, об'єдналися в Загальну українську організацію, яка прагнула спрямувати національний рух в його традиційне культурно-освітницьке річище.

Через три роки (1900 р.) виникає перша політична партія в Наддніпрянській Україні — **Револьюційна українська партія (РУП)**. Постала вона у Харкові з ініціативи Д. Антоновича, М. Русова, О. Коваленка, М. Камінського, Д. Познанського та ін.

Партія об'єднала різні покоління й верстви українців у боротьбі за

національне та соціальне визволення. Вона мала шість організацій — у Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах, Прилуках і Катеринославі — та закордонний комітет у Львові. Програмні цілі партії були сформульовані М. Міхновським: «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Найближчим завданням вважалося повернення українських прав, гарантованих російським царем у 1654 р. за Переяславською угодою.

У складі РУП діяло кілька фракцій. Більшість членів цієї партії на чолі з М. Поршем,

В. Винниченком, С. Петлюрою вважали, що партія за складом повинна бути суто національною. На їхню думку, вона мала об'єднувати і націоналізм, і марксизм, тобто те, що, мабуть, важко поєднати. Іншу фракцію РУП очолював М. Міхновський. Фракція виступала з чітких націоналістичних позицій, не позбавлених певної категоричності («За самостійну Україну», «Україна для українців» тощо). Ще одну внутріпартійну групу очолював М. Меленевський. Її члени вважали, що РУП має відмовитися від національної орієнтації і стати автономною складовою Російської соціал-демократичної робітничої партії. У 1903 р. РУП перейшла на соціал-демократичні позиції, а її фактичним керівником став М. Порш. Органами партії були місячник «Гасло», часопис «Селянин», газета «Праця».

Українська народна партія була заснована 1902 р. М. Міхновським, М. і С. Шеметами,

С. Макаренками та ін. Політична орієнтація партії була викладена М. Міхновським у так званих «10 заповідях»: самостійна демократична республіка, панування української мови, звичаїв, культури тощо. Основним гаслом було «Україна для українців». УНП була єдиною партією в Наддніпрянській Україні, яка послідовно обстоювала ідею державної самостійності України.

Українська демократична партія була створена 1904 р. С. Єфремовим, Є. Чикаленком,

Б. Грінченком та ін. Вона мала ліберальну орієнтацію. Серед її вимог — надання Україні автономії у складі Російської імперії, встановлення конституційної монархії. Передбачалися скликання крайового сейму, українізація адміністративного апарату, освіти, культури. Загалом політична платформа УДП багато в чому нагадувала партію конституційних демократів Росії.

«Спілку» (Український соціал-демократичний союз) створено 1904 р. на базі частини РУП. Її лідерами були М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський. Вони прагнули, щоб партія представляла всіх робітників України, незалежно від їхньої національності. У 1905 р. партія приєдналася до російських меншовиків на правах автономної організації.

Українська радикальна партія, що виникла 1904 р. з ініціативи Б. Грінченка, С. Єфремова та Д. Дорошенка, та Українська демократична партія, створена 1904 р. на чолі з А. Лотоцьким і Є. Чикаленком, за своїм складом були невеликими, а за політичними орієнтаціями близькими до

ліберально-буржуазних поглядів російських кадетів.

Лекція №6. Українська національна революція (1917-1920 р.) Українці в першій світовій війні

План

1. Доба української Центральної Ради.
2. Гетьман Павло Скоропадський.
3. Директорія.
4. Західно-українська народна республіка.

Наслідки війни для українців, змушених битися з обох воюючих сторін, були негайними, безпосередніми й тяжкими. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших побоїщ на Східному фронті, її населення зазнавало страшних збитків від руйнувань та спустошень, причинених воєнними діями, а також бруталністю як російського, так і австрійського командування. Але поряд із фізичними втратами війна ще більше погіршила долю українців, котрі не мали власної держави, що захищала б їхні конкретні інтереси. Величезна кількість українців (у російській армії налічувалося 3,5 млн українських солдатів і 250 тис. служили в австрійському війську) боролися і вмирили за імперію, що не лише ігнорувала їхні національні інтереси, але й активно намагалася, як, зокрема, Росія, знищити їхній національний рух. Найгіршим було те, що українців — як учасників боїв з обох сторін — змушували вбивати один одного.

3 серпня 1914 р., щоб забезпечити українців єдиним об'єднаним представницьким органом, усі українські партії утворили у Львові **Загальну Українську Раду** на чолі з авторитетним парламентським діячем **Костем Левицьким**. Проголосивши, що «перемога австро-угорської монархії буде й нашою перемогою, і чим більшої поразки зазнає Росія, тим ближчою буде година визволення українців», Рада закликала всіх українців боротися за конституційну Австрію (їхнього найбільшого друга) проти самодержавної Росії (найзапеклішого ворога). Незабаром Рада висунула ідею створити всеукраїнський військовий загін. На неї відгукнулося понад 28 тис. національно свідомих юнаків, багато з яких належали до організацій «Січ», «Сокіл» і «Пласт». Стурбовані можливістю виникнення великих українських військових загонів, впливові поляки у Відні зробили так, щоб на службу до Українського легіону (пізніше цю назву змінили на Українських січових стрільців) прийняли лише 2,5 тис. чоловік. Це було перше українське військове формування того часу. Величезна більшість інших українців, які служили Габсбургам, включалися в регулярні австрійські підрозділи.

Соціалісти, котрі виїхали з Російської України, також утворили у Львові політичну організацію, яка мала бути представником їхніх співвітчизників, що перебували під царською владою. Важливою, ба навіть історичною рисою цієї організації на чолі з Володимиром Дорошенком, Андрієм Жуком, Мар'яном Меленевським, Олександром Скоропис-

Йолтуховським та Миколою Залізнякам, що називалася **Союзом визволення України**, було те, що вона першою серед українських організацій проголосила своєю метою **утворення самостійної української держави**. Для досягнення цієї мети СВУ вирішив співпрацювати з Німеччиною та Австрією проти Росії.

Але, ледве згуртувавшись, ці організації були змушені тікати до Відня від наступаючої російської армії, яка на початку вересня прорвала австрійську оборону й окупувала велику частину Східної Галичини. Ця поразка австрійців мала страшні наслідки для українців Галичини. Шукаючи причини своїх невдач, австро-угорське командування охоче повірило звинуваченням польської адміністрації провінції в тому, що такою причиною стала «зрада українців», котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам. У результаті відступаючі габсбурзькі війська, насамперед угорські частини, розпочали кампанію терору проти українського населення. Спочатку русофілів, а згодом і взагалі українців цілими сотнями заарештовували й страчували без суду. Тисячі гнали до Австрії й там кидали до концентраційних таборів.

Незавидна доля спіткала також галицьких українців, котрі потрапили під російську окупацію. Царський уряд швидко дав зрозуміти, що він не вважає Східну Галичину якимсь новим і тимчасовим завоюванням, називаючи її не інакше, як «давньою російською землею», котра тепер «назавжди возз'єднується з матір'ю-Росією». Потім він взявся за втілення в життя міфу про «російськість» Галичини. Генерал-губернатором було призначено графа Георгія Бобринського (брата впливового російського консерватора, що здавна виступав за захоплення Галичини), який одразу розпочав загальний наступ на український рух, або «мазепинство», як його називали царські чиновники. Русофіли виявляли й видавали українських діячів (аналогічно тому, як останні видавали перших австрійцям кількома тижнями перед тим), яких заарештовували й депортували вглиб Росії. Росіяни переслідували українофілів, австрійці піддавали репресіям русофілів, а роздерті ідеологічними суперечками галичани видавали й тих, і тих ворогові — все це ще більше погіршувало й без того сумну долю українців.

За наказом царських властей було закрито всі українські культурні установи, кооперативні й періодичні видання. Вводилися обмеження на вживання української мови й робилися спроби впровадити в школах російську мову. Особливо масивних атак зазнала греко-католицька церква — цей символ західноукраїнської самобутності. До Росії вивозили сотні греко-католицьких священиків, а натомість ставили православних попів, що схилили селян до православ'я. Заарештували й вивезли до Суздаля митрополита Андрея Шептицького, який відмовився рятуватися від росіян утечею.

Коли у 1916 р. загально визнаний провідник українців Михайло Грушевський повернувся до Києва, його заарештували й вислали на північ Росії. Однак після катастрофічних втрат у 1915 р. самовпевненість царського уряду дещо підупала, й він трохи пом'якшив тон. У Російській імперії знову

обережно починали працювати українські кооперативи, книгарні, наукові товариства, а також кілька газет. Відновила свою координаційну діяльність напівтаємна українська політична організація ТУП, тобто Товариство українських прогресистів, поширюючи агітацію за конституційне правління в імперії та автономію для України.

Тим часом у Відні, по австрійський бік фронту, у травні 1915 р. зібралися українські політичні діячі та відновили свій представницький орган — Загальну Українську Раду. В міру того як війна дедалі більше виснажувала Австро-Угорщину, чимраз сміливішими ставали вимоги народів імперії, серед них і українців. Так, Загальна Українська Рада оголосила своєю метою незалежність Російської України, котру, як вона сподівалася, завоюють австрійці, а також широку автономію для Східної Галичини та Буковини. Проте коли у 1916 р. Відень пообіцяв полякам ще більшу владу в Галичині, Рада на знак протесту саморозпустилася. Надалі західноукраїнські інтереси представляв український клуб віденського парламенту на чолі з Євгеном Петрушевичем.

У 1917 р. воюючі сторони опинилися на грані виснаження. Та особливої гостроти досягла напруженість у Росії, де тягар тотальної війни подвоював недоліки відсталого, прогнилого й негнучкого режиму збанкрутілого царя Миколи II. З усіх учасників війни Росія зазнала найтяжчих утрат — понад 8 млн. чоловік убитими, пораненими та полоненими. Це викликало широке невдоволення, оскільки часто пояснювалося недбалістю й помилками з боку призначених царем бездарних командирів.

Російські революції. У 1917 р. відбулися дві російські революції. Перша — Лютнева — скоріше походила на розвал, ніж на повстання. Почалася вона досить невинно, коли **8 березня (23 лютого за старим стилем)** петроградські робітники оголосили страйк протесту проти нестачі продуктів. Але, отримавши наказ стріляти в цивільних людей, царські війська перейшли на бік робітників. За кілька днів подібне вчинила більша частина столичної залози. Водночас населення міста заповнило вулиці, щоб продемонструвати солідарність із страйкарями. З поширенням демонстрацій по всій імперії Микола II зрікся престолу, його міністри й урядовці розбіглися, а ненависні жандарми поховалися. До 12 березня царський режим розсипався, як картковий дім.

Хоч повалити царат було напрочуд легко, знайти йому заміну, прийнятну для всіх, виявилось надзвичайно важко. З'явилося два претенденти на політичну владу. Одним із них був **Тимчасовий уряд, сформований із ліберальних депутатів Думи, який прагнув узяти на себе функції управління до тих пір, доки в Росії не встановиться постійна форма правління.** Тимчасовий уряд не мав великої реальної влади, оскільки адміністрація перебувала в хаосі, а поліція була майже вся розпущена. До того ж на ньому висів тягар непопулярної в народі війни. З самого початку суперником Тимчасового уряду виступала **Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів.** Підпорядкована соціалістам, серед яких

більшовики складали лише одну з меншостей. Петроградська Рада являла собою випадкову асамблею радикальної інтелігенції, робітників і солдатів. Подібні органи швидко утворювалися по всій країні. Мета Ради полягала в тому, щоб «поглибити» революцію, штовхаючи її до перетворення суспільства на соціалістичних засадах. Постійні сутички між цими двома органами, суперечки та взаємні перешкоди вносили ще більшу плутанину в питання, кому ж належить остаточно влада в колишній імперії.

Революція на Україні. Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 р. За кілька днів представники найголовніших установі організацій міста утворили Виконавчий комітет, що мав утримувати порядок і діяти від імені Тимчасового уряду. Водночас осередком радикально настроєних лівих стала **Київська Рада робітничих і солдатських депутатів**. Але, на відміну від подій у Петрограді, в Києві на арену вийшла й третя дійова особа: 17 березня українці заснували класну організацію — **Центральну Раду**. Її створили помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під проводом **Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова та Дмитра Дорошенка** разом із соціал-демократами на чолі з **Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою**. Кількома тижнями пізніше до Центральної Ради також вступила нова зростаюча Українська партія соціалістів-революціонерів.

Президентом Центральної Ради було обрано Михайла Грушевського — добре відомого, авторитетного діяча, котрий повернувся із заслання. Відтак, на відміну від росіян у Києві, що розкололися на поміркованих у Виконавчому комітеті та радикалів у Київській Раді, українці всіх ідейних переконань згуртувалися в єдиний представницький орган.

На здивування багатьох Центральна Рада одержала негайну й дедалі зростаючу підтримку. Українці Петрограда та Києва провели з нагоди її створення величезні демонстрації. 19 квітня в Києві відкрився Український національний конгрес. На нього зібралося 900 делегатів з усієї України, від усіх українських громад колишньої імперії, а також від різних економічних, освітніх, військових та інших організацій. Конгрес обрав 150 представників до Центральної Ради та затвердив

М. Грушевського на посаді президента. 18 травня понад 700 делегатів від українців, що служили в армії, на з'їзді в Києві дали своїм представникам доручення вступити до Центральної Ради. Майже через місяць так само вчинили близько 1000 делегатів Українського з'їзду селян.

За своїм соціальним походженням найпалкіші прибічники Центральної Ради належали, якщо вжити улюблений термін марксистів, до дрібної буржуазії: вони склалися з інтелігенції й так званої напівінтелігенції — сільських учителів, нижчого духовенства, дрібного чиновництва, земських урядників, молодших офіцерів та заможних селян. Ці люди були в основному пов'язані з селом і керувалися не лише традиційною турботою інтелігентів-українофілів про збереження і розвиток української культури, а й прагматичними міркуваннями про те, що розташований ближче до дому уряд чутливіше реагуватиме на їхні потреби.

Проте були на Україні також суспільні та етнічні групи, котрі не підтримували Центральної Ради. Російські консерватори й навіть помірковані побоювалися, що зростання політичної активності українців призведе до розвалу «єдиної та неподільної Росії». Зі свого боку російські радикали підозрювали, що український національний рух може порушити «єдність робітничого класу». Скоса позирала на Центральну Раду і євреї, багато з яких ототожнювалися з російською культурою й активно діяли в російських соціалістичних партіях.

І Універсал. Щоб завоювати собі визнання найвищої політичної сили на Україні, **23 червня вона видала Перший універсал**, в якому проголошувалося: **«Хай Україна буде вільною. Не відокремлюючись остаточно від Росії й не розриваючи зв'язків із Російською державою, хай український народ отримає право самому розпоряджатися своїм життям у своєму краї».**

Незабаром Центральна Рада оголосила про утворення Генерального секретаріату, що мав правити за виконавчий орган уряду. Очолений Володимиром Винниченком Генеральний секретаріат, що складався з восьми міністерств, справами яких відали переважно соціал-демократи, взяв на себе відповідальність за управління Україною.

Тимчасовий уряд в середині липня вислав до Києва для переговорів делегацію на чолі з Олександром Корейським. Але катастрофічний провал російського наступу в Галичині все ж змусив росіян визнати Генеральний секретаріат, хоч і з великими застереженнями, за орган управління п'яти українських губерній (Київської, Полтавської, Подільської, Волинської та Чернігівської).

Отримавши обіцянку широкої культурної автономії, російські та єврейські партії на Україні неохоче приєдналися до Центральної Ради. В цей момент Центральна Рада складалася з 822 місць, близько чверті з яких належало російській, єврейській, польській та іншим неукраїнським партіям. **В ідеологічному відношенні вона мала виразно ліву орієнтацію.**

Але дуже швидко виявилось, що Центральній Раді гостро бракує керівництва. Коли Тимчасовий уряд став намагатися відступити від свого визнання української автономності, Центральна Рада згаяла час на безкінечні суперечки про межі своєї влади, одночасно нехтуючи такими нагальними проблемами, як збереження правопорядку, забезпечення міст продуктами та організація роботи залізниць. Вона також не змогла ефективно розв'язати гостре питання перерозподілу земель. Внаслідок цього єдність, яку спочатку продемонстрували українці, швидко зникла, і між соціал-демократами, яким у Центральній Раді належало панівне становище, та численними соціалістами-революціонерами розгорілися ідейні конфлікти.

Не менш шкідливою виявилася ідейна обмеженість молодих і недосвідчених українських політиків, вік більшості з яких коливався у межах від 20 до 30 років. Захоплені власною революційною риторикою, вони намагалися відмежуватися від старого ладу. Улітку 1917 р. близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування,

заприсягнувши на вірність Центральній Раді. В цій неоднозначній ситуації генерал Павло Скоропадський надав у розпорядження Центральної Ради українізований корпус із 40 тис. бійців, прекрасно дисциплінованих і споряджених порівняно з дезорганізованими російськими військами. Але його жест було відкинуто з двох причин: ідеологи Центральної Ради доводили, що революція усувала необхідність регулярної армії, по-друге, вони твердили, що не можна довіряти багатому землевласникові Скоропадському. Аналогічним було їхнє ставлення до чиновників: на них дивилися як на уособлення старої гнобительської буржуазної держави.

Проте незабаром стало зрозумілим, що правити без армії та чиновників неможливо. По Україні ширилися анархія й безладдя.

Більшовицький переворот і Центральна Рада.

Якщо **Лютнева революція** була по суті наслідком падіння влади, то **причиною другої революції**, яку називають **Жовтневою**, стало захоплення влади, її здійснили більшовики на чолі з Леніним — група, яку лише шість місяців тому вважали маловірогідним кандидатом на владу в Росії.

На початку 1917 р. більшовицька партія Росії, що в основному складалася з російської та єврейської інтелігенції й робітників, налічувала менше 24 тис., у той час як інші соціалістичні партії об'єднували сотні тисяч членів. Але більшовикам були властиві риси, що в ті хаотичні часи мали куди більшу вартість. Вони являли собою дисципліновану, суворо централізовану партію відданих і досвідчених революціонерів, які в особі Леніна мали геніального вождя, неперевершеного майстра революційної тактики. До осені 1917 р. більшовицькі лави зросли до 350 тис. 7 листопада (25 жовтня за юліанським стилем) більшовики скинули тонучий Тимчасовий уряд і заявили від імені Рад робітничих і селянських депутатів про свої претензії й владу.

Більшовики в основному зосереджувалися в промислових центрах Росії і на Україні мали мізерний вплив: у 1918 р. їх налічувалося тут якихось 4-5 тис., головним чином у Донбасі. Відтак, серед понад 2 млн. робітників України прибічники більшовиків складали крихітний відсоток. Для порівняння: самі лише українські соціалреволюціонери в цей час мали понад 300 тис. членів. До того ж оскільки більшовицька програма була в основному звернена до пролетаріату, серед якого українці були слабо представлені, вона мало їх приваблювала. Промислові робітники України були переважно росіянами та євреями й складали 75 % членів партії.

Як і більшість росіян на Україні, більшовики вороже поставилися до українського руху. Як марксистки, вони побоювалися, що цей рух підірве єдність робітничого класу; як представники панівної меншості, вони відчували загрозу нещодавно покірної більшості, що мобілізувалася; і як мешканці міста, вони з презирством дивилися на рух, котрий спирався на селянство.

Проте Ленін був надто обережним політиком, щоб дозволити таким підходам формувати партійний курс. Він зрозумів, хоч і з деяким запізненням, що націоналізм є могутньою силою, якою партія могла б

скористатися. Тому він сформулював досить плутане твердження, що більшовикам належить визнати й навіть сприяти здійсненню права пригноблених народів на культурний розвиток і самоврядування, доти,— і тут йшло дуже важливе застереження,— доки це не перешкоджало пролетарській революції.

Після того як більшовики захопили владу в Росії, постало питання, хто ж правитиме на Україні. Не маючи достатньо сил, щоб розбити і Центральну Раду, й прибічників Тимчасового уряду в Києві, які згуртувалися навколо штабу армії, більшовики вирішують на деякий час утримувати добрі стосунки з українцями, намагаючись водночас покінчити зі штабом армії. 10 листопада в Києві вибухнули бої майже 6-тисячних сил більшовиків із штабом армії, в розпорядженні якого було до 10 тис. чоловік. У вирішальний момент Центральна Рада наказала 8 тис. своїх бійців прийти на допомогу більшовикам, змусивши штаб армії до евакуації з Києва.

III Універсал. Але більшовики оторопіли від здивування, коли Центральна Рада оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх дев'яти губерніях, де українці становлять більшість. **Формально це підтверджував її Третій універсал від 22 листопада, що проголошував установа автономної Української Республіки.** Все ще не наважуючись остаточно розірвати зв'язки з Росією, Центральна Рада заявила про одну із своїх цілей — створення в колишній Російській імперії федерації вільних і рівноправних народів. Сподіваючись, що Центральна Рада стане стабілізуючим чинником в анархії, що поширювалася, владу українського уряду визнали українські та неукраїнські партії, більшість Рад і навіть більшовики.

Проте незабаром стало очевидним, що конфлікт між Центральною Радою та більшовиками був невідворотним. Якщо Центральна Рада критикувала Леніна за насильство при захопленні влади в Петрограді, то Ленін скаржився на те, що українці пропускають козацькі війська через свою територію, дозволяючи їм зосередитися на півдні, де формувався російський антибільшовицький рух. Тим часом на Україні більшовики зазнали кількох політичних невдач. У грудневих виборах до Всеросійських Установчих Зборів, пізніше розігнаних більшовиками, українські партії отримали понад 70% голосів, тоді як більшовики — лише 10%. Ще відчутнішою була їхня невдача на Всеукраїнському з'їзді Рад, який вони самі скликали 17 грудня в Києві й який сподівалися поставити під свій цілковитий контроль. Але українські партії закликали на з'їзд своїх прибічників із села, переваживши близько сотні більшовицьких делегатів двома з лишком тисячами своїх. Розлючені члени невеликої більшовицької фракції покинули з'їзд, переїхали до Харкова, кваліфікували

Центральну Раду як «ворога народу» й проголосили створення Радянської Української Республіки.

IV Універсал. Тим часом Центральна Рада, що засідала вдень і вночі, похапцем прийняла закон про радикальну земельну реформу, тобто націоналізацію великих землеволодінь. Вона видала свій Четвертий і останній універсал (цей важливий документ хоч і датований

22 січня, фактично було складено в ніч з 24 на 25), проголосивши, що Українська Народна Республіка розриває зв'язки з більшовицькою Росією й відтак стає вільною і самостійною державою.

Угода в Брест-Литовську. Перед лицем неминучої поразки останньою надією Центральної Ради була чужоземна допомога. Взагалі симпатії Ради схилялися на бік Антанти, і з самого початку вона наполегливо домогалася визнання її членів, і особливо Франції. Але реакція Франції, яка рішуче стояла за відновлення «єдиної та неподільної Росії», була неоднозначною. Проте 22 грудня 1917 р. виник цілком новий набір можливостей, коли **Ленін** розпочав **мирні переговори у Брест-Литовську з Центральними державами**, заявивши про те, що він репрезентує всі народи колишньої Російської імперії. Щоб не дати більшовикам представляти на мирних переговорах Україну, Центральна Рада вирядила до Бреста власну делегацію. 9 лютого 1918 р., лише за кілька годин до того як надійшла звістка про відступ Центральної Ради з Києва перед військами Мурарйова, її представники у Бресті підписали угоду з Центральними державами, її сутність зводилася до того, що німці зобов'язалися надати Центральній Раді військову допомогу за поставки нею великої кількості продуктів для цих держав.

Через кілька днів після підписання угоди в Брест-Литовську німці з австрійцями розділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію свою могутню армію, що налічувала понад 450 тис. чоловік. За якихось три тижні більшовики, які, за їхнім же висловом, «принесли на багнетах з півночі радянську владу» і які протягом свого нетривалого перебування встановили у Києві царство терору, були змушені тікати. Але це ще не значило, що повернення Центральної Ради з німецькими військами 2 березня всі палко вітали. Її політика викликала розчарування майже в усіх верствах населення України. Неукраїнці засуджували розрив зв'язків між Україною та Росією, незаможні селяни не отримали очікуваної землі, у заможних селян і великих землевласників націоналізація їхніх володінь викликала лють, а всі разом засуджували Центральну Раду за введення в країну жорстоких німців. Зі свого ж боку німці теж втрачали терпець до молодих і малоспроможних політиків, які переважали в Центральній Раді. Вони швидко пересвідчилися, що вона не мала практично ніякого адміністративного апарату для збору тих мільйонів тонн продуктів, що їх так відчайдушне потребували голодні німецькі та австрійські міста. Тому 28 квітня, якраз коли Центральна Рада складала конституцію Української держави до зали ввійшов німецький загін і розпустив збори. Наступного дня Центральна Рада впала - без усякої спроби захищатися.

Значення. За той рік, протягом якого Центральна Рада виступала основним політичним чинником на Україні, вона досягла значних успіхів, але й зазнала страшних невдач. З огляду на слабкість і дискримінованість української інтелігенції до революції, політичну її недосвідченість створення і зміцнення Центральної Ради було безперечним здобутком. Але найочевиднішою в діяльності Центральної Ради є її **поразка**. До

найважливіших її **причин** належала відсутність двох головних опор державності, а саме — **боєздатної армії та адміністративного апарату**. Не маючи останнього, Центральна Рада не могла утримувати зв'язки з губерніями та селом, де зосереджувалося найбільше її можливих прибічників. Не меншої шкоди завдавала й відсутність згоди щодо того, яку політику проводити. Це з усією драматичністю виявлялося в гострій ворожнечі між Винниченком і Петлюрою — двома провідними міністрами в уряді. Винниченко доводив, що Центральній Раді слід проводити суспільне радикальнішу, ніж у більшовиків, політику, щоб виправдати сподівання мас на докорінні зміни. Тим часом Петлюра вважав, що слід приділяти більшу увагу будівництву інститутів національної державності. Нарешті, безпосередньою причиною кінця Центральної Ради стала її **неспроможність задовольнити німецькі вимоги**.

Гетьманщина. До весни 1918 р. широким верствам населення України вже набридли революція й хаос. Закономірно, що ці настрої переважали серед маєтних класів, заможних селян, дрібних підприємців та бізнесменів, фабрикантів, великих землевласників, вищих прошарків чиновництва, що складала 20 % усього населення України. Австрійці та німці на Україні також всіляко прагнули відновити порядок і прискорити вивезення продуктів. Тому між 24 і 26 квітня представники цих груп таємно домовилися замінити Центральну Раду консервативним українським урядом на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським (титул «гетьман» мав викликати асоціації з квазімонархічними традиціями, пов'язаними з козацькими гетьманами).

Нащадок давнього роду козацької старшини й один із найбільших на Україні землевласників, Скоропадський мав високий статус за царського режиму — служив військовим ад'ютантом Миколи II і під час війни був авторитетним генералом. З початком революції він українізував своє військове з'єднання і, коли Центральна Рада відкинула його послуги, був обраний титулованим командувачем селянського ополчення «**вільних козаків**». З приходом до влади цього «малоросійського» аристократа, який раптом згадав про своє «українське коріння», у революції на Україні настав новий етап, що характеризувався намаганнями відновити правопорядок та скасувати «соціалістичні експерименти» Центральної Ради.

29 квітня, на з'їзді, скликаному в Києві Лігою землевласників, на який з усієї України прибуло 6500 делегатів, Скоропадського з ентузіазмом проголосили гетьманом, закликавши його «врятувати країну від хаосу і беззаконня». Нова держава ґрунтувалася на незвичайному поєднанні монархічних, республіканських і, що особливо характерно, диктаторських засад, її підданим гарантувалися звичайні громадянські права, причому особливо наголошувалося на святості приватної власності.

Скасовуючи такі нововведення Центральної Ради, як націоналізація великих маєтків та культурна автономія, гетьман увів окрему категорію громадян-козаків (які фактично були заможними селянами), сподіваючись, що вони стануть основною соціальною опорою режиму. Особливо впадали у

вічі широкі прерогативи самого гетьмана: йому належало виняткове право видавати всі закони, призначати кабінет, управляти зовнішньою політикою та військовими справами й бути верховним суддею країни. Однак ці претензії на майже необмежену владу не могли приховати того факту, що **влада на Україні** практично **належала німцям**, а не українцям. Як цього належало чекати, українські діячі, більшість яких були соціалістами й членами Центральної Ради, різко негативно поставилися до гетьманської держави. Тому коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українців, майже всі вони відмовилися. Це не лишало гетьманові нічого іншого, як звернутися при формуванні кабінету до людей, не пов'язаних з українським рухом, тим самим давши підставу для звинувачень у тому, що до його уряду не ввійшов жоден «справжній» українець. У новому кабінеті, очолюваному прем'єр-міністром Федором Лизогубом (багатим землевласником), до якого входив лише один відомий український діяч — міністр закордонних справ Дмитро Дорошенко, бракувало націоналістів, проте він включав ряд талановитих адміністраторів.

Якщо Центральна Рада мала офіційні дипломатичні стосунки лише з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Оттоманською імперією, то Гетьманщина обмінялася посольствами з 12 країнами, її зовнішня політика була головним чином спрямована на укладення мирного договору з Радянською Росією (підписаного 12 червня 1918 р.).

Особливо вражають досягнення уряду у створенні системи освітніх закладів. На рівні початкової школи було випущено кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл уведено українську мову. Було засновано близько 150 нових україномовних гімназій. У жовтні в Києві та Кам'янці-Подільському відкрилися два нових українських університети. Було також засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн томів. Вершиною цієї діяльності стало створення 24 листопада 1918 р. Української Академії наук. Так за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції.

Але якщо режим Скоропадського міг похвалитися своєю здатністю управляти, а також рядом конкретних досягнень, то разом із тим на ньому страшним тягарем висіли фатальні політичні прорахунки. Всі вони впливали насамперед із того кола друзів, яких собі вибрав гетьман. **По-перше**, його компрометувала залежність від німців, очевидна мета яких зводилася до економічної експлуатації України. **По-друге**, гетьман був тісно пов'язаний з маєтними класами, які намагалися скасувати впроваджені революцією зміни. Скоропадському ставилися на карб такі вкрай непопулярні заходи, як «каральні експедиції», організовані поміщиками за допомогою німецьких військ для помсти над селянами, котрі рік тому конфіскували поміщицькі землі. **По-третє**, багато українців вважали, що Скоропадський занадто прихильний до росіян. Під час його панування Україна, яка порівняно з Росією була острівцем стабільності, стала не лише

притулком для величезної кількості представників колишньої царської верхівки, а й центром намагань відбудувати «єдину та неподільну Росію». Чиновницькі посади були зайняті росіянами, які не приховували, свого несмаку до української державності.

Із самого початку стала викристалізовуватися опозиція Скоропадському. Виник координаційний осередок опозиції, названий Українським народним державним союзом, на чолі якого став В. Винниченко.

Антигетьманський курс узяла інша впливова організація — Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою.

Українських селян не треба було особливо підбурювати до повстання проти уряду, що конфіскував їхній врожай, повернув землю багатим поміщикам і послав у їхні села «каральні експедиції». Незабаром по всій Україні вибухнули стихійні й досить значні селянські заколоти.

На початку осені стало очевидним, що Центральні держави от-от програють війну. І тут гетьман був змушений піти на поступки. Але наприкінці жовтня нова спроба залучити до кабінету видатних українських діячів провалилася. Кидаючись із боку в бік у відчайдушних пошуках підтримки, Скоропадський пішов на останній ризик: **14 листопада 1918 р. він призначив новий кабінет, що майже повністю складався з російських монархістів, і проголосив Акт федерації, за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою російською державою.** Цей суперечливий крок було зроблено з метою завоювати підтримку настроєних проти більшовиків росіян та переможної Антанти. Того ж дня українська опозиція утворила альтернативний уряд — **Директорію** на чолі з двома давніми суперниками — **Винниченком та Петлюрою** — й відкрито проголосила виступ проти гетьмана.

Повстання, підняте Директорією, швидко ширилося. Сотні й тисячі селян під проводом отаманів стікалися до Білої Церкви на захід від Києва, що слугувала штабом антигетьманських сил. Ще важливішим стало те, що на бік Директорії перейшли деякі з найдобріших загонів гетьмана, як, зокрема, січові стрільці під командуванням Євгена Коновальця й начальника його штабу Андрія Мельника та Сірожупанна дивізія, збільшивши таким чином кількість її регулярного війська до 40 тис. **21 листопада повсталі оточили Київ**, і після тривалих переговорів з метою забезпечити вихід німецької залоги 14 грудня німці залишили місто, забравши з собою Скоропадського. Того ж дня сили Директорії тріумфально ввійшли до Києва й **проголосили відновлення Української Народної Республіки.**

Гетьманщина проіснувала **менше восьми місяців**, протягом яких реальна влада перебувала в руках німців, а її власний вплив був обмеженим. Спочатку вона могла здобути собі певну підтримку завдяки обіцянкам відновити правопорядок, якого прагнула велика частина населення. Проте вона не спромоглася належним чином підійти до розв'язання двох основних питань, що їх поставила революція на Україні,— питань соціально-економічної реформи та національної незалежності. Спроба відновити

стабільність шляхом повернення дореволюційного соціально-економічного устрою, насамперед на селі, була найсерйознішою помилкою Скоропадського. В національному питанні його уряд займав двоїсту позицію: маючи на своєму рахунку великі досягнення, як, зокрема, українізація освіти й культури, він, однак, змушував українських націоналістів дивитися на нього як на уряд **«український за формою, але московський за змістом»**.

Директорія. Вигнавши Скоропадського, Директорія стала перетворюватися з переможного повстанського комітету на уряд нововідродженої **Української Народної Республіки. 26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію**, в якій оголошувалося про те, що вона намагатиметься встановити баланс між революційними реформами й порядком. Однак перевага при цьому надавалася явно першим. Одним із основних положень Декларації була обіцянка експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян. Уряд брав на себе зобов'язання бути представником інтересів робітників, селян і «трудової інтелігенції», а також оголошував про намір позбавити виборчих прав земельну й промислову буржуазію. З цією метою він скликав з'їзд робітників, що мав функціонувати як представницький і законодавчий орган держави.

Ключове внутрішнє питання, що через нього між українськими політичними партіями відбувся розкол, зводилося до того, якою має бути нова влада — парламентською демократією (як того хотіли помірковані соціалісти) чи українським різновидом системи Рад (чого домагалися ліві радикали). Останні на чолі з Винниченком доводили, що українці мають надавати суспільним перетворенням такої ж уваги, як і національному визволенню, і, перейнявши систему Рад, вони б тим самим викрали у більшовиків їхні «грим та блискавку». На це помірковано настроєні діячі національної орієнтації, на боці яких були симпатії Петлюри, відповідали, що саме захопленість суспільними експериментами і, як наслідок цього, ігнорування необхідності створення армії та інших інститутів держави призвели до падіння Центральної Ради, і що цієї помилки не треба повторювати. Отож, давня дилема української інтелігенції — чому віддати пріоритет: соціалістичній революції чи національному визволенню — знову сіяла в її лавах ворожнечу і безладдя.

Конфлікт між фракціями поширився на царину зовнішніх стосунків. У грудні 1918 р. Антанта, й насамперед Франція, висадила в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячне військо. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням, західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму. Вони мали намір надати безпосередньо військову підтримку антибільшовицьким силам Білої армії, що готувалися на Дону до війни за відновлення «єдиної та неподільної Росії». Тим часом на півночі дедалі виразнішими ставали наміри більшовиків знову напасти на Україну. Зрозуміло, що Директорія не могла протистояти обом цим силам і тому була змушена порозумітися з якоюсь із них. Як і можна було очікувати, Винниченко зі своїми ліворадикальними товаришами схилилися до союзу з

Москвою, в той час як помірковані та армія наполягали на угоді з Антантою. Однак розв'язали цю суперечку самі більшовики — в той час як їхні представники вели мирні переговори з Директорією, червоні війська напали на Харків.

Другий наступ більшовиків на Україну. ЗУНР. В останні, сповнені відчаю дні, що лишалися до падіння Києва, Директорія провела кілька символічних демонстрацій суверенності. 22 січня 1919 р. вона відсвяткувала злуку Української Народної Республіки з новоутвореною в Галичині Західно-українською Народною Республікою, про яку мріяли покоління української інтелігенції як на заході, так і на сході. Проте в ситуації, коли обидва уряди були змушені боротися за власне існування, їхні перспективи здавалися безрадніми. До того ж ці уряди зберігали свій окремих адміністративний апарат, військо й політику. Тому це була злука лише за назвою.

Та й боєздатність військ українського уряду, як і рік тому, викликала лише розчарування. Ще до другого наступу більшовиків солдати, які брали участь у поваленні гетьмана, повернулися до сіл, ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя і не дбаючи про долю Директорії. Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше, ніж раніше, схилити на свій бік багатьох таких селян. Тому армія Директорії, яка ще кілька тижнів тому налічувала понад 100 тис. солдатів, зменшилася до 25 тис. 2 лютого Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці. Весною, після ряду військових поразок, вона ледве утримувала невеличку смугу території навколо Кам'янця-Подільського.

І знову український уряд звернув свої надії до чужої держави — Франції, війська якої, що здавалися тоді непереможними, розташувалися в Одесі. Щоб виглядати привабливішою для французів, Директорія очистилася від радикальних прорадянських елементів. У середині лютого подав у відставку В. Винниченко, а соціалістичний кабінет Чехівського замінили помірковані на чолі з Сергієм Остапенком. Тепер Петлюра був найвпливовішою людиною в уряді. Незабаром виявилось, що французи під впливом своїх білих і російських союзників, які ненавиділи українських «сепаратистів» не менше, ніж більшовиків, не мали намірів допомагати Директорії. На початку квітня вся ця справа втратила актуальність, коли французькі війська під тиском отамана Григор'єва, одного з партизанських командирів Петлюри, котрий перекинувся до більшовиків, покинули Україну так само несподівано, як і з'явилися.

Більшовики. Серед питань, що стояли перед ними, найгострішим було організаційне: чи утворити окрему українську більшовицьку партію, щоб піднести свою популярність на Україні, чи ж стати «регіональним» відгалуженням російської партії, як того вимагав Ленін і як диктували традиції російського централізму? У квітні на партійній нараді в Таганрозі, де перевага була на боці українця М. Скрипника і так званої київської фракції (чутливішої до національного питання), проголосували за утворення окремої української партії. Але в липні на з'їзді більшовиків України, скликаному в

Москві для формального проголошення Комуністичної партії (більшовиків) України (КП (б) У), гору взяла катеринославська фракція, що вирізнялася сильними централістськими тенденціями й складалася майже виключно з росіян. Таганрозьку резолюцію було скасовано, а КП(б)У оголошено невід'ємною частиною російської партії з центральним органом у Москві.

Падіння гетьманського уряду, евакуація німців і виникнення Директорії призвели до нової суперечки серед більшовиків. Одна фракція на чолі з Дмитром Мануїльським і Володимиром Затонським вважала, що більшовики на Україні занадто слабкі (у липні 1918 р. їх налічувалося лише 4364), щоб удаватися до спроби захоплення влади, й стояла за проведення мирних переговорів із Директорією, аби виграти час для зміцнення своєї організації. Інша група на чолі з Пятаковим і Антоновим-Овсієнком звернулася до Леніна з проханням підтримати негайний наступ, щоб не дати Директорії твердіше стати на ноги. 20 листопада 1918 р. після довгих вагань Москва санкціонувала утворення нового українського радянського уряду. Спочатку його очолював Пятаков, але згодом його змінив русифікований болгарський румун **Християн Раковський**. Майже всі важливі посади в уряді зайняли росіяни. В грудні більшовики були готові розпочати другу спробу завоювання України.

Спочатку більшовицькі сили на чолі з Антоновим-Овсієнком склалися з кількох загонів Червоної армії та розрізнених нерегулярних формувань. Проте в міру їхнього заглиблення в Україну партизанські загони один за одним кидали Директорію й приєднувалися до більшовиків. З січня 1919 р. перед більшовиками впав Харків, а 5 лютого вони ввійшли до Києва. Тоді їхні війська налічували 25 тис. чоловік. Але за наступних кілька тижнів, коли до них приєдналися два найбільших партизанських отамани — Григор'єв і Махно, вони більш ніж подвоїлися. До червня, спираючись на їхню підтримку, більшовикам удалося підпорядкувати собі велику частину України.

Другий український радянський уряд протримався близько семи місяців. За цей час він спромігся припуститися не менше критичних помилок, ніж інші уряди, що намагалися правити Україною. Цей уряд, сформований переважно з росіян, євреїв та представників інших неукраїнських народів, силкувався проводити на Україні політику, опрацьовану в умовах Росії, без огляду на те, наскільки вона відповідала місцевим обставинам. Його російська орієнтація з усією очевидністю проступила в акції, яку Ленін назвав «хрестовим походом по хліб». У 1919 р. російські міста відчували гостру нестачу харчів, тому на Україну було виряджено 3 тис. робітників із Москви й Петрограда, які відбирали зерно — майже так само, як це рік тому робили німці, — при необхідності вдаючись до сили. Але більшовики припустилися ще гіршої помилки. Вони розпочали наступ проти буржуазного принципу приватної власності шляхом упровадження колективних господарств. Як і можна було сподіватися, ці дії розгнівали не лише куркулів, а й середняків.

Уряд Раковського також устиг відштовхнути від себе українську

інтелігенцію лівих поглядів, як, наприклад, боротьбистів, відмовившись користуватися в управлінні українською мовою й нехтуючи необхідністю її впровадження в культурну та освітню діяльність. У відповідь на зростаючу критику й опір більшовики спустили з прив'язу страшне й ненависне **Чека** на чолі з латишем **Мартином Лацісом**, яке свавільно арештовувало й страчувало «класових ворогів». Наслідки цього було неважко передбачити: селянські партизани, що лише кілька місяців тому билися на боці більшовиків, тепер під проводом боротьбистів та українських соціал-демократів почали масово повставати проти них. Особливо вирішальним став вихід з їхньої армії у березні великих сил на чолі з Григор'євим та Махном. До літа майже все українське село охопило повстання проти більшовиків.

У цей момент на Україну рушив інший загарбник. У червні з Дону в наступ перейшла **Біла армія на чолі з генералом Денікіним**, яка до липня захопила велику частину Лівобережжя. Водночас пішла в наступ реорганізована армія Петлюри на Правобережжі. Нездатні чинити опір, більшовики за наказом Леніна ліквідували в середині серпня 1919 р. другий український радянський уряд, а більшість його членів повернулася до Москви. Згадуючи про цю другу за два роки поразку на Україні, член колишнього уряду **Мануїльський** зауважував з розчаруванням: **«Кожної весни ми ви ряджаємо на Україну чергову театральну трупу, яка, зробивши своє турне, повертається до Москви»**.

Боротьба на заході. Зазнавши нищівної поразки у війні, в жовтні 1918 р. Австро-Угорська імперія почала розпадатися, майже через 20 місяців після падіння Російської. Навіть ще до того як Габсбурги визнали, що прийшов кінець, підвладні їм народи, в тому числі західні українці, розпочали підготовку до створення власних незалежних національних держав. Намагаючися збудувати в Східній Галичині на руїнах імперії українську державу й долаючи запеклий опір, західні українці опинилися у становищі, подібному до того, в якому перебували їхні співвітчизники на сході.

Як і можна було сподіватися, поляки також претендували на Східну Галичину. Внаслідок виник конфлікт двох народів за територію, а не, як на сході, за «серця й думки людей». Можливо, завдяки тому, що конституційна практика Австрії навчила поляків і українців цінувати систему управління й брати в ній участь, падіння імперії не призвело до такої бурі, хаосу, анархії та жорстокості, як на сході. Перед українцями й поляками Східної Галичини стояли чітко окреслені завдання: першочергову вагу мало національне питання, а розв'язання соціально-економічних проблем відкладалося на перспективу. По суті, це було випробування сили між 3,5 млн. українців Східної Галичини та 18 млн. поляків, котрі водночас воювали з чехами, німцями й литовцями, які також не хотіли бути включеними до Польської держави.

Коли стало зрозумілим, що Австрія от-от має впасти, **18 жовтня 1918 р. парламентарії**, провідники політичних партій, церковні ієрархи Східної Галичини та Буковини утворили **Українську Народну Раду**, що мала діяти як представницький орган. Вони також оголосили про намір об'єднати всі

західноукраїнські землі в одне ціле, яке мало утримувати певні, ще не обумовлені стосунки з народами колишньої імперії Габсбургів. Тим часом поляки також готувалися захопити Львів і Східну Галичину. Група молодих українських офіцерів на чолі з капітаном січових стрільців Дмитром Вітовським, роздратованих повільним легалістським підходом Народної Ради, взяла справу до своїх рук. Увечері **31 жовтня** вони поспішно зібрали всіх українських солдатів, що служили в австрійських частинах Львова, й заволоділи містом. Прокинувшись 1 листопада, населення побачило, що на міській ратуші майорить український прапор, усі головні заклади — в руках українців і скрізь висять плакати з повідомленням про те, що тепер вони є громадянами української держави

Українське населення із захопленням вітало події 1 листопада. Євреї або визнавали суверенітет українців, або трималися нейтрально. На північному заході, на кордоні між Східною Галичиною і власне Польщею, під ударами поляків упав ключовий залізничний вузол Перемишль. Значну частину Буковини зайняли румунські війська, тоді як у Закарпатті зберігали свою владу мадари. І все ж велика частина Східної Галичини залишалася в руках українців, які наполегливо продовжували будівництво власної держави. 9 листопада, після того як всі українські партії досягли угоди про співпрацю у формуванні уряду, було призначено тимчасову раду міністрів, або Генеральний секретаріат, на чолі з досвідченим парламентарієм Костем Левицьким. Через чотири дні нову державу було офіційно проголошено **Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР).**

22 листопада 1918 р. ще не оперена держава зазнала дошкульного удару, коли 1400 українських солдатів, в основному сільських юнаків, цілком розгублених у 200-тисячному місті, не зумівши придушити повстання поляків, які щойно отримали підкріплення, були змушені залишити Львів. У січні новою резиденцією уряду став Станіслав. Власне тут здійснено перші послідовні спроби створити діючий уряд і ефективну армію.

Майже протягом усього свого 8-місячного існування **ЗУНР** - була державою з 4-мільйонним населенням, 3 млн. якого були українцями. На місце тимчасової влади вона швидко поставила цілком сформований урядовий апарат. 22—26 листопада на підконтрольних українцям землях було проведено вибори до Української Народної Ради, куди входило 150 депутатів і яка мала бути представницьким і законодавчим органом. За соціальним походженням делегати переважно склалися із інтелігенції, селян-середняків і духовенства, за поглядами величезна більшість, навіть соціалісти, займала ліберально-національні позиції. Президентом республіки автоматично став голова Ради Євген Петрушевич (юрист і колишній член парламенту у Відні).

На відміну від східноукраїнських урядів ЗУНР незабаром уже мала місцеві органи управління. Вони спиралися на старі австрійські моделі й комплектувалися з українців, а також досить часто — з польських спеціалістів. Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечувати на своїй території стабільність і порядок.

Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату являло собою досягнення, що його могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України.

До важливих законодавчих актів Народної Ради належать гарантії нових виборчих прав усім громадянам держави, широкі гарантії прав меншостей, включаючи надання їм 30 % місць у майбутньому парламенті. Ці кроки зустріли позитивну реакцію єврейського населення: переживши триденний погром, влаштований поляками у Львові після захоплення міста, євреї стали схилитися на користь українців. У західноукраїнській армії було утворено тисячний загін, що складався виключно з євреїв. Без зволікання розв'язувалося й надзвичайно важливе земельне питання: всі великі приватні землеволодіння, які належали переважно полякам, експропріювалися й розподілялися між малоземельними та безземельними селянами. З самого початку було зрозуміло, що ЗУНР об'єднається зі східноукраїнською державою. **22 січня 1919 р. в Києві було проголошено Акт злуки, за яким ЗУНР гарантувалася цілковита автономність.**

Чи не найбільш вражаючим організаторським досягненням західноукраїнського уряду стала Галицька армія. Знову ж таки на відміну від східних українців галичани швидко погодилися в тому, що необхідно створити сильну, ефективну регулярну армію. Щоправда, існувала гостра проблема офіцерських кадрів і спорядження. Соціально-економічна відсталість провінції зумовила те, що в австрійській армії було непропорційно мало офіцерів-українців. До того ж майже всі українські офіцери були молодші від поляків за рангом. Тому ЗУНР звернулася до східних українців, як, наприклад, до генерала Михайла Омеляновича-Павленка, та до кількох вищих офіцерів колишньої царської армії з пропозицією зайняти посади командувача та членів Генерального штабу. Але більшість офіцерів складала галичани, і знаменно, що в годину хаосу й суспільної напруженості між ними та їхніми бійцями розвинулися надзвичайно приязні стосунки,— ймовірно, тому, що і ті, й інші були або селянами, або ж недавніми вихідцями з цього класу.

Польсько-українська війна. Цей конфлікт можна поділити на три етапи. **Протягом першого** етапу, що закінчився в лютому 1919 р., війна в основному точилася між українською більшістю та польською меншістю Східної Галичини. Швидка й ефективна мобілізація дала змогу українцям здобути велику чисельну перевагу і змусити поляків оборонятися. Проте завдяки майстерному керівництву, ефективній тактиці та заповзятості в бою поляки відбивали в'ялі й позбавлені винахідливості атаки українського командування. **На другому етапі** — протягом березня, квітня і травня — війна переросла у сутичку між галицькими українцями та військами власне Польщі. З приходом у Східну Галичину підкріплень із Центральної Польщі поляки отримали вирішальну кількісну перевагу. Переломною для цього періоду подією стало розгортання проти українців армії генерала Йозефа Галлера. Цим сформованим у Франції з польських військовополонених і чудово озброєним 60-тисячним військом командували переважно французькі

офіцери. І хоч Антанта направила його до Польщі для боротьби з більшовиками, поляки послали це військо проти українців, твердячи, що всі українці — більшовики або щось подібне до них. У квітні й травні поляки розірвали українську облогу Львова й відкинули деморалізовану Галицьку армію до річки Збруч.

Організований 8 червня новим командувачем — генералом Олександром Грековим — несподіваний контрнаступ українців започаткував останній етап війни. Під Чортковом, мобілізуючи останні фізичні, матеріальні та духовні ресурси, галичани кинулися на переважаючі польські сили. Наступ українців трохи не сягнув Львова, але його затримали не стільки підсилені польські війська, скільки брак боєприпасів. Маючи на кожного бійця від 5 до 10 набоїв, сили Грекова були знову змушені відступити, поклавши цим кінець найславетнішим дням в історії Галицької армії. До середини липня поляки вдруге окупували майже всю Східну Галичину, знову притиснувши західноукраїнську армію до Збруча.

Дипломатична діяльність ЗУНР. Протягом усього цього збройного конфлікту й навіть після його закінчення західноукраїнський уряд плекав великі надії на міжнародне визнання своєї справи. Його оптимізм пояснювався тим, що переможна Антанта прийняла знамениті «чотирнадцять пунктів» президента Вільсона, один із яких гарантував усім народам право на самовизначення. Проте якщо політичні принципи Антанти співпадали з позиціями українців, то політичні інтереси провідного учасника цього союзу — Франції — перегукувалися з польськими планами. Проїняті ідеєю не допустити відродження могутньої Німеччини, французи намагалися запобігти цьому, створивши на східному кордоні Німеччини сильну польську державу. І якщо Польща вимагала приєднання Східної Галичини, то так і мало статися.

Хоч східні та західні українці вирядили на Паризьку мирну конференцію (яка зібралася, щоб накреслити нову політичну карту Європи) об'єднану делегацію, на практиці західні українці у здійсненні своїх цілей діяли окремо. Вони, наприклад, домагалися визнання їхньої державності та допомоги Антанти на переговорах із поляками про врегулювання конфлікту. Проте обидві українські делегації зустріли мало симпатії на Паризькій конференції. Лише Англія, в якій польські плани французів не викликали захоплення й яка була заінтересована у галицькій нафті, протягом нетривалого часу підтримувала українців. Але з поразкою на виборах уряду Ллойд Джорджа й ця підтримка випарувалася. Тим часом, зав'язавши прекрасні контакти із західними державами завдяки зусиллям свого лідера Романа Дмовського, що вирізнявся запеклим націоналізмом поляки, як могли, старалися дискредитувати західних українців.

Поляки твердили, що українці надто відсталі, аби мати власну державу, що їхня осібність як нації — «вигадка німців» і що вони схильні до пробільшовицьких тенденцій. Польська пропаганда виявилася ефективною, оскільки європейці майже нічого не знали про Україну та українців. Отже, не було несподіванки у тому, що 25 червня 1919 р. Рада послів Антанти визнала

за Польщею право на окупацію Східної Галичини, «щоб захистити цивільне населення від небезпеки більшовицьких банд», німецька Рада не погодилася на включення Східної Галичини до складу Польщі. Вона дозволила полякам правити у краї тимчасово за умови, що вони шануватимуть права населення й нададуть йому певну автономність.

Сталося так, що Захід віддав перевагу Польщі, поступившись принципами, а східні українці не змогли вберегти власної держави, вже не кажучи про те, щоб допомогти галичанам. Тому галицькі українці, які яскраво продемонстрували здатність до самоуправління, з не залежних від них причин не змогли здобути державності. Це не означає, що вони діяли бездоганно: їхні зусилля підривалися недіяльним керівництвом, бездарним стратегічним плануванням і запізною дипломатією на Заході. **Розв'язка.** Відступ галичан у Східну Україну та їхнє з'єднання з силами Директорії було важливою подією в історії українського національного руху. Вперше західно- та східноукраїнські націоналісти, що протягом поколінь наголошували на існуванні між ними братніх зв'язків, увійшли в Контакт між собою у масових масштабах.

Попри хитке становище на маленькому клаптику подільської землі, лишалася надія, що ці два уряди й армії, з усіх боків оточені ворогами, зіллються в одне ціле. У військовому відношенні українці ще ніколи не були такими міцними. Галицька армія налічувала близько 50 тис. бійців. Серед усіх армій, що воювали на Україні,— української, більшовицької, білої, вона була чи не найбільш дисциплінованою й дійовою. Внаслідок щойно проведеної реорганізації та появи кількох надзвичайно талановитих командувачів сильнішою стала й 35-тисячна армія Директорії. Крім того, з нею узгоджували свої операції 15-тисячні партизанські загони під проводом отаманів Зеленого та Ангела. Таким чином, українці мали 100 тис. загартованого в боях війська, що змушувало рахуватися з таким суперником.

На адміністративний апарат Директорії позитивний вплив справили також сумлінні галицькі службовці, які почали працювати в ньому. Вперше на території Директорії з'являлася подоба права, порядку й стабільності. Піднесення ефективності в управлінні та дедалі глибше розчарування селян у більшовиках сприяли тому, що населення з дедалі більшою готовністю включалося у мобілізацію, яку Директорія проводила на Правобережжі. Проте нестача зброї та провіанту змушувала Петлюру відсилати додому багатьох новобранців.

Незабаром стало ясно, що розбіжності між двома українськими урядами більші, ніж їхня здатність розв'язати їх. **По-перше**, між Директорією Петлюри й диктаторством Петрушевича існували досить непевні стосунки. Теоретично Директорія була всеукраїнським урядом і тому претендувала на верховенство; проте на практиці саме західноукраїнський уряд мав сильнішу армію, ефективніший апарат управління й тому не бажав дотримуватися політики, з якою не погоджувався. **По-друге**, обидва уряди розходилися в ідейних переконаннях. Директорія складалася майже виключно із представників лівих партій, тим часом як західноукраїнський уряд спирався

на ліберальні партії з виразними консервативними тенденціями. Внаслідок цього східняки звинувачували галичан у «реакційності», а останні, відповідаючи компліментом на комплімент, називали перших «напівбільшовиками». Отже, на передній план з усією очевидністю виступили глибокі культурні, психологічні й політичні розбіжності, які накопичувалися між східними й західними українцями протягом століть.

Ці розбіжності виявилися під час об'єднаного наступу українців проти більшовиків на початку серпня 1919 р. Він почався вдало, й до кінця місяця попри впертий опір українці захопили велику частину Правобережжя. Проте головною причиною відходу більшовиків був не український наступ, а похід Білої армії. З Сибіру Москві загрозували сили **адмірала Олександра Колчака**, у Прибалтиці до наступу на Петроград готувався **генерал Микола Юденич**, але найбільшу загрозу являли армії **генерала Денікіна**, що насувалися з Дону. Вкінці літа 1919 р. більшовицький режим, здавалося, от-от мав упасти.

30 серпня у щойно покинутій більшовиками Київ увійшли галицькі частини, а Директорія готувалася з тріумфом увійти до міста наступного дня. Проте того ж 30 серпня до міста вступили передові частини **армії Денікіна** й зіткнулися там із галичанами. Не знаючи, як реагувати на білих, галичани відступили — на превелике розчарування Петлюри та східних українців, які з політичних і символічних міркувань відчайдушне прагнули захопити Київ. Через кілька днів, коли Петлюра нарешті переконав галичан вступити з білими в бій, відвойовувати місто було вже надто пізно. Українські армії, обізнані одна на одну й утягнуті в небажаний конфлікт з білими, відійшли на захід. На цьому по суті закінчилися змагання за українську державність.

Білі. Сповнені рішучості відновити старий суспільний лад та «єдину та неподільну Росію», білі, силами яких командували реакціонери-генерали, ненавиділи «соціалістичного авантюриста» Петлюру і східноукраїнських «зрадників-сепаратистів» майже так само, як і більшовиків (однак вони не мали нічого проти галичан, вважаючи їх чужоземцями). Позицію білих в українському питанні прямо висловив їхній провідний ідеолог **Василь Шульгін**, коли війська Денікіна захопили Київ: «Південно-Західний край (Шульгін відмовлявся користуватися словом «Україна») є російським, російським, російським... ми не поступимося ним ні перед зрадниками-українцями, ні перед катами-євреями» (натяк на численних євреїв у складі більшовицького Чека).

Враховуючи, що подібні настрої переважали серед білих, не дивно, що надмірно самовпевнений Денікін відмовив навіть розглядати кілька висунутих Петлюрою пропозицій про об'єднання зусиль у боротьбі з більшовиками. Така реакція була одною з найгрубіших помилок Денікіна, позаяк він не лише втратив підтримку великої української армії, а й, віддавши своїм військам наказ напасти на українців, створив ситуацію, що була на руку саме більшовикам. Ця самогубна негнучкість, яка з очевидністю проступала в реакційній соціальній політиці білих, великою мірою

спричинила **поразку Денікіна восени 1919 р.**

До осені 1919 р. становище українців стало справді трагічним. З **одного боку** їх атакували білі, з **іншого от-от мали вдарити більшовики**, в тилу чатували агресивні поляки й вороже настроєні румуни. Цей «чотирикутник смерті», що невпинно звужувався, став нестерпним, коли в жовтні виснажені, голодні, позбавлені постачання й притулку українські армії вразила епідемія тифу. За якихось кілька тижнів велика кількість солдатів або померли, або вмирили, або ж були уражені хворобою. Власне, тоді розвалилася горда колись Галицька армія. До кінця жовтня в її складі налічувалося лише 4 тис. боездатних солдатів. У Петлюри ж було всього 2 тис. бійців.

6 листопада 1919 р. галицький генерал Мирон Тарнавський перевів своїх бійців під командування білих за умови, що вони не будуть боротися проти інших українців і що їм дадуть можливість поновити сили. Тим часом Петрушевич із прибічниками дістався до Відня, сформувавши там уряд у вигнанні. Зі свого боку Петлюра з Директорією знайшли собі притулок у Польщі, а їхні війська перетворилися на партизанські загони, що діяли в більшовицькому тилу. У гнітючому фіналі залишки двох українських урядів і армій опинилися в таборах своїх взаємних ворогів.

Перемога більшовиків. Зазнавши наприкінці літа 1919 р. другої поразки на Україні, більшовики переглянули свою політику. Українці в партії на чолі з Юрієм Лапчинським виступили з гострою критикою тих, хто був схильний нехтувати властивою Україні специфікою. Вони доводили, що не можна прийняти як щось готове форми життя, котрі розвинулися в Росії за півтора роки радянського будівництва. Керівництво партії неохоче визнало, що реквізиції збіжжя викликали гостру ворожість селянства до більшовиків і що самі більшовики грубо помилялися, недооцінюючи націоналізм, у попередніх експедиціях на Україну.

Позиція Леніна не була, однак, поступкою вимозі української незалежності — ні в розумінні незалежної державності, якої хотіли націоналісти, ні в плані організаційної самостійності, якої прагнуло багато українських більшовиків. **Вона мала на меті надати радянській владі на Україні українського забарвлення.** Тому утворення 21 грудня 1919 р. третього українського радянського уряду супроводжувала патріотична риторика, як, наприклад: «знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка». Інший маніфест проголошував

основною метою комуністів України «захист незалежності й неподільності Української соціалістичної радянської республіки». Кілька українських членів партії було призначено на високі (проте не ключові) посади в уряді, партійні діячі отримали вказівки при можливості користуватися українською мовою й виявляти повагу до Української культури.

Політика комуністів. Щоб заспокоїти українське селянство, більшовики припинили колективізацію, що на Україні зустрічала значно більший опір, ніж у Росії. Проте, Продовжуючи відбирати зерно, більшовики тепер стверджували, що воно призначається для української радянської армії,

а не для Росії. Більше уваги зверталось на тактичні заходи, які викликали напруженість серед багатих, середніх та бідних селян. Зрозумівши безнадійність усіх спроб схилити на свій бік близько 500 тис. куркулів, більшовики узялись за середняків, запевняючи, що ті отримають можливість зберегти свої землі. Партія також стала активніше втілювати стару політику створення комітетів незаможних селян (комнезамів) із метою нейтралізації впливу куркулів на селі.

Попри всі ці маневри остаточну перемогу більшовицької влади на Україні забезпечило не що інше, як збройна сила Радянської Росії. До осені 1919 р. у Червоній армії було 1,5 млн солдатів, а весною 1920 р.- майже 3,5 млн під командуванням 50 тис. колишніх царських офіцерів, змушених служити у більшовицькому війську. Таким чином, коли на початку грудня 1919 р. більшовики з усіма своїми силами повернулися на Україну, їхня перемога була практично забезпеченою. Проте навіть після того як у листопаді 1920 р. був вигнаний останній солдат української та Білої армії, більшовикам було ще далеко до повного контролю над українським селом. Велика кількість селянства, особливо куркулі, що лишалася запеклим ворогом комунізму, продовжувала вперту, хоч і неузгоджену партизанську війну з більшовиками.

Антибільшовицькі повстанці об'єднані в понад 100 загонів, налічували більше як 40 тис. чоловік. На півдні, спираючись на широку підтримку народу, знаменитий **батько Махно** тримався аж до серпня 1921 р. На Київщині великими, добре озброєними загонами у 1-2 тис. чоловік командували такі петлюрівські отамани, як Юрій Тютюнник, зв'язаний з українським еміграційним урядом у Польщі. Лише пославши проти них понад 50 тис. бійців, переважно чекістів, наприкінці 1921 р. більшовики змогли зламати хребет партизанському рухові. З цього часу вони могли стверджувати, що не тільки завоювали Україну, а й підпорядкували її.

Лекція №7. Україна під час другої світової війни

План.

1. Українське питання у міжнародній політиці.
2. Окупаційний режим на території України.
3. Партизанський рух.
4. Підпільний рух.
5. ОУН, УПА.

Роз'єднаність українських земель, перебування їх у складі різних держав були не лише болючою проблемою великої європейської нації, а й одним із складних моментів політичного становища в Центральній та Східній Європі передвоєнної доби. Україна постійно привертала увагу багатьох

європейських країн, але їх цікавило тільки те, як би загарбати українські землі й перетворити їх на свою колонію. Напередодні Другої світової війни населення Західної України становило близько 7 мли осіб. На всіх цих землях панувала іноземна адміністрація, яка проводила колонізаційну політику. Це викликало обурення українців, призводило до спротиву офіційним властям. У 1925 р. було утворено Українське національне-демократичне об'єднання (УНДО) на чолі з К. Левицьким. У 1929 р. у Відні під керівництвом Є. Коновальця постала Організація українських націоналістів (ОУН), яка ставила за мету здобуття незалежності України. Посилився національно-визвольний рух у Закарпатті. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття отримало від Чехословаччини автономію, яка, однак, була ліквідована угорською окупацією. Карпатська Україна, що проголосила свою незалежність 15 березня 1939 р., практично того ж дня припинила своє існування. Угорщина повністю окупувала Закарпаття. Нового удару по західноукраїнських землях було завдано 23 серпня 1939 р., коли В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали радянсько-німецький пакт про ненапад. Таємним протоколом передбачалося розмежування сфер інтересів обох держав, а Західна Україна поряд з іншими територіями мала увійти до складу СРСР. Лемківщина та Холмщина потрапляли до німецької зони. 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу почалася Друга світова війна. 17 вересня польський кордон перетнули війська Червоної армії. Офіційною радянською пропагандою це було кваліфіковано як «визвольний похід» у Західну Україну. 22 вересня було встановлено попередню демаркаційну лінію між військами агресорів, а 28 вересня СРСР і Німеччина уклали договір про дружбу. 11 лютого 1940 р. в Москві була підписана економічна угода, згідно з якою на 15 травня 1941 р. Німеччина отримала від СРСР 632 тис. тонн хліба, 232 тис. тонн бензину, 23,5 тис. тонн бавовни, 50 тис. тонн марганцю, 900 кг платини тощо. У Бресті, Пінську, Ковелі відбулися спільні військові паради, що мало символізувати дружбу СРСР та Німеччини.

У згаданому таємному протоколі йшла мова також про інтереси СРСР стосовно Південного Сходу Європи, зокрема Бессарабії. В кінці червня 1940 р. СРСР, скориставшись невтручанням Німеччини та її тиском на румунський уряд, зайняв Бессарабію, заселені українцями території Буковини та румунський округ Герца. Отож відтоді майже всі українські землі, котрі перед тим перебували у складі інших держав, були зібрані до купи в межах СРСР. З одного боку, цей факт мав безумовне позитивне значення: возз'єднання західноукраїнських земель об'єктивно відповідало одвічному прагненню нашого народу до єдності, соборності. Але не можна не враховувати того, хто, навіщо та якими методами робив це. Сталін, ведучи політичний торг із Гітлером, насамперед дбав про подальше розширення своєї імперії, про створення «зони безпеки» на західних кордонах. До того ж Сталін прагнув якомога скоріше покласти край визвольному рухові населення Західної України. Для цього

застосовувалися не лише репресії. З тактичних міркувань було зроблено ряд кроків, спрямованих на обмеження польського впливу на цих землях. Зокрема, українська мова стала мовою викладання у названому на честь І. Франка Львівському університеті.

Однак у становищі нових територіальних надбань СРСР домінувало інше. Йшов жорсткий процес насильницької радянзації. Були заборонені всі українські партії, культурно-освітні організації, союзи, гуртки, греко-католицька церква, заклади «Просвіти», понад 80 різноманітних видань. Радянське керівництво смертельно лякала сама можливість впливу національне налаштованої Галичини на радянську Україну. Ось чому влада з такою наполегливістю насаджувала в Західній Україні відпрацьовану в СРСР тоталітарно-комуністичну систему. Репресії проти населення ставали дедалі більш жорстокими та масовими. З осені 1939 р. за політичними мотивами, як правило, без суду і слідства було репресовано 10% населення Західної України. Довгождане возз'єднання українських земель виявилось кривавим. 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. У загарбницьких планах фашистів Україна займала особливе місце. Згідно з планом «Ост» Німеччина мала намір депортувати з України десятки мільйонів людей, переселивши сюди колоністів-німців. Частину її земель передбачалося передати сателітам гітлерівської Німеччини.

Вже перші дні війни показали слабкість СРСР. Незважаючи на масовий героїзм бійців, Червона армія, командний склад якої став жертвою сталінських репресій ще в передвоєнні роки, швидко відступала. До середини серпня 1941 р. німецькі війська захопили Галичину, Західну Волинь, Буковину, Бессарабію. 19 вересня фашисти взяли Київ, у жовтні — Одесу й Харків. До кінця 1941 р. була окупована майже вся Україна. Величезними були людські та матеріальні втрати. Сподівання західних українців на те, що з приходом сюди німців і відступом більшовиків для них настане покращення, не справдилися. Хоча військові підрозділи ОУН на початку війни разом з німцями вели боротьбу проти Червоної армії, Гітлер і думки не мав про те, що Україна може стати самостійною державою. Це особливо стало ясным, коли проголошена у Львові 30 червня 1941 р. Українська держава була швидко зліквідована, а ініціаторів прийняття Акта про незалежність України — С. Бандеру і Я. Стецька — було запроторено до концентраційного табору Заксенгаузен. По всій Україні встановлювався окупаційний режим, який жорстоко переслідував усіх, хто чинив йому спротив. 20 серпня 1941 р. із значної частини республіки, окупованої німцями, був створений Райхскомісаріат Україна на чолі з фашистським катом Е. Кохом. Однак усе це не могло придушити опір населення. Зокрема, активну боротьбу проти окупантів розгорнули радянські партизанські формування. В окупованому Києві була створена Українська Національна Рада — політично-громадський центр під орудою ОУН. Діяли підпільні більшовицькі та націоналістичні організації, польські партизанські загони та ін. Якщо діяльність радянських партизанів концентрувалася в основному на Лівобережжі, то збройні формування ОУН,

насамперед Українська повстанська армія, діяли на теренах Західної України. У липні 1944 р. було створено Українську головну визвольну раду. Більшовики однак, вбачали в ОУН— УПА посібників Німеччини, своїх ворогів. З цієї причини антинацистський рух в Україні послаблювався, його сили нерідко витрачалися на братовбивчу боротьбу між собою. Події на фронтах, особливо після поразок Німеччини під Сталінградом та Курськом, стали розвиватися вже на користь антигітлерівської коаліції. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної армії. Почалося визволення Лівобережної України. Червона армія мала потрійну перевагу над німецькою в кількості військ, майже п'ятикратну — в техніці, значна частина якої поставлялася союзними державами, насамперед США та Великою Британією. Поповнена величезними людськими ресурсами, Червона армія розгорнула енергійний наступ. Протягом літа—осені 1943 р. були звільнені Харків, Чернігів, Полтава, у вересні — Донбас, а 6 листопада був звільнений Київ. Переможне форсування Дніпра завершувало корінний перелом у війні.

Україна на завершальному етапі другої світової війни (1943-1945)

Завершальний етап Другої світової війни посідає дуже важливе місце як у світовій історії, так і в історії України. Саме тоді починали формуватися нові погляди на повоєнну розбудову світу, на всю систему міжнародних відносин. І що ближчою ставала перемога над спільним ворогом, ці питання привертали дедалі пильнішу увагу політичних лідерів США, Великої Британії, СРСР. Що стосується ходу Другої світової війни в 1944—1945 рр., то тут ставало дедалі зрозумілішим, що антигітлерівська коаліція впевнено йде до перемоги над нацистською Німеччиною. Зокрема, 1944 р. став роком остаточного визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників. У лютому 1944 р. в районі м. Корсунь-Шевченківський було ліквідовано велику групу німецьких військ. 26 березня радянські війська вийшли на державний кордон з Румунією. Після того як у першій половині травня 1944 р. був звільнений Крим, основні зусилля сконцентрувалися на західному напрямку. Під Бродами було розбито вісім німецьких дивізій, у тому числі дивізія СС «Галичина». Були звільнені Львів, Станіславів, Ужгород. На початку жовтня 1944 р. територія України була повністю очищена від окупантів, а наприкінці цього місяця було звільнено й Закарпаття. 29 червня 1945 р. між СРСР та Чехословаччиною укладено угоду про воз'єднання Закарпаття з Українською РСР. Чималий внесок у розгром фашистів зробили радянські партизанські формування М. Наумова, О. Федорова. Певних успіхів досягло і з'єднання С. Ковпака під час свого карпатського рейду. Складовою частиною всеукраїнського руху спротиву нацистам були дії Української повстанської армії. Тільки восени 1944 р. вона здійснила 800 рейдів. Після того як по Західній Україні пройшли радянські війська, УПА організувала низку акцій з метою перешкодити мобілізації та депортації українського населення. Тоді ж

із тактичних міркувань німці звільнили з концтабору С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника. Однак своєї мети вони не досягли: ОУН—УПА не відмовилися від боротьби на два фронти — і проти більшовиків, і проти нацистів. Таким чином, події на фронтах свідчили про те, що розгром Німеччини не за горами. Перемога об'єднаних націй над фашистами та їхніми спільниками, як вже зазначалося, не тільки підводила підсумок Другій світовій війні, а й висувала на порядок денний не менш важливі питання — питання повоєнного світоустрою.

З цього огляду заслуговують на увагу події, що сталися в СРСР та, зокрема, в УРСР у 1944 р. Отож 27 січня 1944 р. пленум ЦК ВКП(б), скликаний вперше після початку війни, ухвалив пропозиції щодо розширення прав союзних республік у сфері оборони та зовнішніх зносин. 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР заслухала доповідь наркома закордонних справ В. Молотова «Про перетворення Наркомату оборони і Наркомату закордонних справ із загальносоюзних на союзно-республіканські наркомати». Того ж дня був прийнятий відповідний закон і внесені зміни до Конституції СРСР. Тепер кожна республіка мала право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними та консульськими представництвами. 4 березня 1944 р. шоста сесія Верховної Ради УРСР прийняла закон «Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ УРСР». На посаду керівника НКЗС України був призначений О. Корнійчук, якого повернули з Москви, де він працював одним із заступників В. Молотова. На цьому, однак, несподіванки не закінчилися. Одна з ділянок радянсько-німецького фронту була перейменована на Український фронт. Вірш В. Сосюри «Любіть Україну», сповнений яскраво виражених національних мотивів, Москва відзначає Сталінською премією. Вводяться нові бойові нагороди і серед них — орден Б.Хмельницького.

Якими ж були справжні мотиви цих прийнятих Москвою рішень? Чий інтересам вони відповідали? Фактично це було, хоч і в дещо завуальованій формі, визнано в доповіді В.Молотова 1 лютого 1944 р., де було, зокрема, сказано, що пропоновані зміни відповідатимуть не тільки інтересам союзних республік, а й СРСР у цілому. Сталін намагався довести, що в СРСР не існує національних проблем та й навіть найменших підстав для невдоволення радянською національною політикою, що союзні республіки, в тому числі Україна, тепер стали суб'єктами міжнародного права і можуть бути членами міжнародних організацій повоєнної доби. Радянське керівництво на конференції в Думбартон-Оксі (США, серпень-жовтень 1944 р.) поставило питання про прийняття всіх республік СРСР до майбутньої міжнародної організації. Цю вимогу було відхилено як юридичне необґрунтовану. Пізніше була досягнута домовленість про те, що дві радянські республіки — Україна і Білорусія — стануть одними з членів-фундаторів ООН. Радянський Союз, таким чином, отримував у цій організації два додаткових голоси, що порушувало загальний принцип: одна держава — один голос. Але справа не тільки в цьому. Членство цих республік в ООН, а потім в інших міжнародних

організаціях, значно полегшувало проведення радянської зовнішньої політики в Європі, зокрема в Центральній та Східній, де після Другої світової війни були встановлені тоталітарно-комуністичні режими. Після цього сталінське керівництво відкинуло геть загравання з українцями. В липні 1944 р. О. Корнійчук за директивою з Москви звільняється з посади наркома закордонних справ. Його наступником стає Д. Мануїльський, який ще у 20-х роках підтримав сталінський проєкт «автономізації» і котрого Сталін називав «липовим українцем». Непотрібним став невдовзі і В. Сосюра. Його вірш «Любіть Україну», відзначений свого часу Сталінською премією, пізніше був підданий жорсткому політичному остракізму. І ще одне: коли Сталін з тактичних міркувань «турбувався» про українців, тоді ж, 11 лютого 1944 р., Президія Верховної Ради СРСР приймає рішення про позбавлення ряду народів СРСР залишків їхньої державності. У березні того ж року Л. Берія звітує про «проведену роботу»: було депортовано 12 націй і народностей — усього понад 3 млн осіб. У 1956 р. М. Хрущов на XX з'їзді компартії говорив: «Українці уникли цієї долі тому, що їх забагато і нікуди було виселити. А то б Сталін і їх виселив». Десятки мільйонів українців, на відміну від татар або чеченців, справді, важко було депортувати з рідних місць. До того ж геополітичне розташування України не сприяло проведенню такого роду акції. Усі ці події, як вже зазначалося, відбувалися за умов, коли війська союзників просувалися до Берліна, штурм якого почався у квітні 1945 р. В битві за Берлін взяли участь десятки тисяч воїнів-українців. 2 травня столиця Німеччини була взята. 2 вересня 1945 р. капітулювала й Японія. Друга світова війна закінчилася. Україна зробила величезний внесок у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною та Японією. Щонайменше 5,3 млн осіб, або один із кожних шести мешканців України, загинули у Другій світовій війні. 2,3 млн українців було вивезено на примусову працю до Німеччини. Втрати України становлять 40—44% загальних втрат СРСР. Депортовані з Української РСР складають 78,6% усіх депортованих з СРСР. Матеріальні збитки в Україні оцінювались у 286 млрд крб (загальні збитки СРСР — 679 млрд, з яких 225 млрд припадає на Росію, 75 — на Білорусію, 20 — на Латвію, 17 — на Литву, 16 — на Естонію). Український народ, який став одним із переможців у цій кривавій бійні, сподівався, що після війни все буде інакше, що тоталітаризм і геноцид — то вчорашній день людства. Однак ці надії виявились марними. Ще протягом довгих десятиліть. Москва відмовляла українському народові, як і іншим народам СРСР, у праві на вільний, самостійний розвиток, на власну незалежну державу.

Повоєнна відбудова України (1945 - середина 50-х років)

Після завершення Другої світової війни Радянський Союз постав перед проблемою відбудови значною мірою зруйнованої економіки. Особливо

постраждала Україна: зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, з яких 250 були спалені дощенту. Демографічні втрати становили майже чверть загальної чисельності населення. Близько 10 млн осіб залишилися без житла. Збитки, завдані війною, склали астрономічну в тодішніх підрахунках суму — 286 млрд крб. У серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства. Ставилося завдання довести валовий продукт промисловості в 1950 р. порівняно з 1940 р. до 113%. Особливо значні труднощі переживало сільське господарство. У цю сферу спрямовувалося всього близько 7% капітальних витрат. Селянство утискувалося надмірними податками. Ситуація в 1946—1947 рр. ще більше погіршилася у зв'язку з неврожаєм та голодом. Значно скоротилося поголів'я худоби. Незважаючи на це, обов'язкові поставки сільгосппродукції державі майже не знизилися. Зате СРСР надавав широку підтримку країнам Східної Європи, котрі під тиском Москви стали на шлях «соціалістичного будівництва». В 1946 р. СРСР експортував 1,7 млн тонн зерна. В цей же час сотні тисяч селян України, інших республік вмирали від голоду. Міжнародна спільнота запропонувала свою допомогу в подоланні наслідків Другої світової війни та голоду 1946—1947 рр., однак Москва відмовилася від неї, а також від допомоги, запропонованої США («план Маршалла»). Отже, радянський народ був покинутий напризволяще власною владою. Такими були умови відбудови зруйнованого народного господарства: командно-адміністративні методи, державна, соціалістична власність, панування колгоспно-радгоспної системи в сільському господарстві, практично повна відсутність економічної зацікавленості працівника в розвитку виробництва, тотальний ідеологічний контроль. Ціною величезного напруження сил до 1950 р. були в основному загоєні рани війни. Обсяг валового виробництва промисловості перевищив рівень 1940 р. на 15%. Стали до ладу шахти Донбасу, підприємства важкої індустрії. Більше, ніж до війни, добувалося залізної руди, вироблялося продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо. Валова продукція сільськогосподарського виробництва у 1950 р. становила 91% довоєнного рівня. Позитивні зрушення сталися в галузях освіти, науки, культури. Поряд із цим у повоєнному розвитку України існувало чимало проблем. Зокрема, дедалі очевиднішою ставала односторонність, незбалансованість економіки, яка головним чином спрямовувалася на потреби військово-промислового комплексу. Серйозною проблемою для влади стала колективізація в селах Західної України, котра викликала масовий спротив місцевого населення. Тут вона була завершена лише на початку 50-х років. Основними засобами слугували примус, «розкуркулення», депортації. Зокрема, у східні райони СРСР було депортовано більше 203 тис.; так званих співучасників і посібників угруповань ОУН — УПА. Трагічною подією в житті західних українців стала так звана операція «Вісла». Її витоки, мабуть, слід шукати в 1944 р. Саме тоді, 8 вересня, було

підписано угоду між Польським Комітетом національного визволення та урядом УРСР про взаємну репатріацію польського та українського населення. У такий спосіб польський прокомуністичний уряд намагався розв'язати проблему національних меншин у своїй країні. Малося на увазі, зокрема, «добровільне» переселення українців Закерзоння (назва походить від «лінії Керзона», за якою знаходилися землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя) до радянської України. На 1 січня 1945 р. виїхало лише до 40 тис. осіб. Це були переважно члени КПЗУ, «москвофіли», а також ті, хто вимушений був жити у знищених війною селах. Що ж стосується більшості українців Закерзоння, то вони не мали такого наміру. Тоді польська влада, підтримана Москвою, почала «переконувати» українців виїхати з Польщі. В хід пішло все — від пропаганди й загроз до підпалів, грабунку та вбивств.

На початок серпня 1946 р., коли було офіційно оголошено про закінчення «добровільної репатріації», на територію УРСР було переселено понад 480 тис. осіб. Активну участь у спротиві насильницькій депортації брали формування Української повстанської армії. Бої в польських Карпатах практично не вщухали і в повоєнні роки.

29 березня 1947 р. польська комуністична влада приймає рішення про виселення всіх українців, що мешкали у Південно-Східній Польщі (Люблінське, Ряшівське та Краківське воєводства). 28 квітня 1947 р. о 4-й годині ночі розпочалася горезвісна операція «Вісла». Її здійснювали 6 польських дивізій, об'єднаних в оперативну групу, війська держбезпеки. В результаті їхніх дій було депортовано 140 575 українців, вбито 655, взято в полон 1466 вояків ОУН—УПА. 2274 українців було заарештовано, 3873 особи ув'язнено в концтаборі. В 1947 р. до смертної кари було засуджено 372 українці (всього в 1944—1956 рр. — 573). Що ж до насильницьки виселених у квітні—серпні 1947 р. до Польщі українців, то вони були спеціально розпорошені в північних та західних польських землях. Ця акція не лише підірвала базу ОУН—УПА на Закерзонні. Вона вкрай важко відбилася на соціально-економічному і політико-правовому становищі українців, котрі залишилися в Польщі. Негативними були й міжнародні наслідки операції. Протягом довгих повоєнних десятиліть вона значно заважала розвиткові українсько-польських відносин. Польська комуністична влада відмовлялася засудити цей акт геноциду проти українського народу. Рішення про це взяла на себе лише нова влада Польщі.

5 березня 1953 р. сталася подія, яка здатна була справити неабиякий вплив не тільки на внутріполітичне життя в СРСР, а й на міжнародну ситуацію загалом: помер Й. Сталін. Здавалося, що створюються умови для змін на краще. Однак почалося, як завжди, з боротьби за «трон». Група партійних керівників на чолі з М. Хрущовим усунула Л. Берію і прийшла в липні 1953 р. до влади. Суспільство, яке перебувало в сталінських лабетах протягом майже 30 років, чекало на перемену. Україна, де довгий час працював М. Хрущов, сподівалася на посилення своїх позицій. Особливо ці надії зміцніли після XX з'їзду компартії, де М. Хрущов частково викрив злочинства Сталіна.

Попервах у напрямку оздоровлення суспільства були зроблені деякі конкретні кроки. Розпочалася реабілітація безневинно засуджених сталінським режимом. З концентраційних таборів звільнено тисячі репресованих, у тому числі з України. Здійснювалися реформи, що певною мірою сприяли розвитку економіки, освіти, науки. Нові явища відбувалися у сфері культури. Певною мірою розширювалися права національних республік. Уряд УРСР у 1956 р. здобув у своє підпорядкування понад 10 тис. промислових підприємств. Зросла вага України в загальносоюзному народногосподарському комплексі. Протягом 10 років (1955—1965 рр.) виробництво тракторів у республіці збільшилось вдвоє, магістральних тепловозів — в 11 разів, екскаваторів — у 17 разів тощо. Але, на жаль, усе це робилося значною мірою за старими рецептами, переважно екстенсивним шляхом. Іншою серйозною вадою було те, що, як і раніше, продукція народного господарства знаходила попит головним чином на внутрішньому ринку, частково в країнах «соціалістичного табору» та деяких слабкорозвинених країнах світу. Її якість не відповідала світовим стандартам. Основну частину радянського експорту становила не готова продукція, а сировина, особливо нафта, газ. Відтак зростало варварське ставлення до природних багатств, навколишнього середовища. В цей час Україна виступала одним з основних виробників сільськогосподарської продукції. Проте село на середину 50-х років залишалося ще напівзруйнованим, а колгоспники — безправними. Все це вимагало термінових змін у сільському господарстві. Однак цього практично не сталося. Увага спрямовувалася не на підвищення продуктивності праці та врожайності, а на нарощування кількісних факторів, розширення територій під зернові культури. В УРСР удвоє збільшилися посівні площі під кукурудзу. Загострилися проблеми в розвитку тваринництва. У другій половині 50-х років все ж таки вдалося досягти певного збільшення обсягу сільськогосподарської продукції. Це «окрило» партійне керівництво, і на семирічку (1959—1965 рр.) були заплановані необгрунтовані, нереальні темпи зростання. Закономірно, що вони були зірвані: екстенсивні методи ведення сільського господарства дедалі більше виявляли свою неспроможність та безперспективність. Неоднозначні події відбувалися в суспільно-політичному житті. У 1954 р. була проведена велика пропагандистська кампанія з нагоди 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, яка по суті перекреслювала всю історію України, роблячи її частиною історії Росії. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР за згодою з Президіями Верховних Рад Росії та України прийняла рішення про передання Криму зі складу РРФСР до складу УРСР. При цьому було взяте до уваги таке. По-перше, те, що РРФСР не мала спільного кордону з Кримською областю; по-друге, економічна близькість господарських зв'язків УРСР та Криму; по-третє, нагальна потреба у зрощуванні сільськогосподарських угідь цієї області передбачала єдине управління господарством півострова. Після 1954 р. на території Криму було збудовано нові промислові підприємства, прокладено велику кількість

комунікацій, повністю забезпечено півострів водою, газом, електроенергією. Саме після цього Крим став головною всесоюзною здравницею. Внаслідок цього населення Криму швидко зростало, особливо російськомовна частина. Рішення Президії Верховної Ради СРСР 1954 р. з цього питання повністю відповідало як юридично-правовим нормам, що діяли тоді, так і історичним, географічним та культурним факторам, які об'єднували Україну та Крим протягом довгого часу. І уряд незалежної України виходив і виходить із того, що немає ні юридичних, ні політичних, ні етнічних, ні будь-яких інших причин для ревізії цього рішення. Крим є невід'ємною складовою частиною України. Така позиція повною мірою відповідає вимогам міжнародного права, документам, що регулюють питання територіальної цілісності та кордонів країн Європи.

Культурне життя України (друга половина 40-х - початок 50-х років)

Культурне життя УРСР у зазначений період загалом було складним і суперечливим, оскільки віддзеркалювало те, що відбувалося в тогочасному суспільстві. 3 грудня 1949 р. М.Хрущова на посаді першого секретаря ЦК Компартії України змінив Л. Мельников. Він ще більше посилив боротьбу з українством, ігноруючи національні традиції українського народу, його історію та культуру. 21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР схвалила і прийняла атрибути державності — герб, прапор, гімн УРСР, які символізували Україну як одну зі складових СРСР. Одна ідеологічна кампанія антиукраїнської спрямованості змінює іншу. Переслідуються відомі діячі української культури, освіти, науки. Завдання посилення ідеологічного контролю над суспільством старіючий Сталін поклав на одного зі своїх поплічників — А. Жданова. Протягом 1946— 1949 рр. «ждановщина» знищила практично всі попередні здобутки української культури. Період «політичних ігор» з Україною та українцями закінчився. У серпні 1946 р. постанова пленуму ЦК української компартії про небезпеку українського націоналізму засуджує «Нарис історії української літератури». Змінюється склад редакційних колегій журналів «Вітчизна» та «Перець». З'являються погромні рецензії на твори Ю. Яновського, А. Малишка, О. Довженка.. Було також засуджено «Історію України», видану у 1943 р., відновлено широкомасштабну кампанію проти «українських буржуазно-націоналістичних істориків». Оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький» критикували за те, що росіянам у ній відведено не досить помітне місце. Українські енциклопедичні видання звинувачувалися у зосередженості на вузьконаціональних темах. Зазнав переслідувань і В. Сосюра за вірш «Любіть Україну», котрий у 1944 р. був відзначений Сталінською премією. Репресії та переслідування у сфері культури торкнулися також і інших національностей, які проживали в Україні. Це добре відчули на собі, зокрема, представники єврейської культури. Отож однією з найхарактерніших рис цього періоду став русифікаторський

наступ на українську культуру. Ідеологічна і політична практика сталінізму набирала відкрито великоруських шовіністичних рис. Це завдало значної шкоди українському суспільству, розвитку його національної культури.

Україна в умовах десталінізації (1956-1964 рр.)

Період, який увійшов в офіційну історію СРСР як “велике десятиліття”, зовсім не повною мірою був часом десталінізації та оновлення радянського суспільства: та й таких завдань, за великим рахунком, тодішнє партійне керівництво і не ставило. Мова, отже, може йти тільки про частину цього періоду, коли М. Хрущов робив спроби здійснити часткові реформи, які не торкалися фундаментальних засад системи, створеної за Сталіна. Разом із тим недостатньо продумані та непослідовні реорганізації в галузі економіки, домінування вольових рішень, серйозні прорахунки в зовнішній політиці — все це зводило нанівець «хрущовську відлигу» і поклало край будь-яким надіям на краще. Рівень життя народу падав. Виникли серйозні труднощі з хлібом. У країні зростало невдоволення. Загострювалась ситуація і в партійному керівництві. Стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини партноменклатури, яка за роки сталінського режиму звикла до гарантованості свого панівного становища і не бажала цього втрачати. Отож у жовтні 1964 р. М. Хрущов був звільнений з посади першого секретаря ЦК партії та Голови Ради Міністрів СРСР. Новим партійним керівником став Л. Брежнєв. Так завершилося «велике десятиліття». Очікування, пов'язані з оздоровленням суспільства, економічним зростанням, підвищенням життєвого рівня народу, розвитком національних культур, виявилися марними. І це цілком закономірно: і Хрущов, і ті, хто прийшли йому на зміну, були членами тієї ж самої партії, оборонцями комуністичної системи.

Під кінець «хрущовської відлиги» ставали дедалі помітнішими посилення ідеологічного пресингу, відмова від серйозного аналізу недоліків системи, намагання звести все до часткової критики лише однієї особи — Сталіна. Масовими були факти порушення прав людини, переслідування за погляди, котрі відрізнялися від офіційних. Політико-ідеологічний наступ ставав тотальним. Але в суспільстві не зникали ідеї боротьби проти режиму. Один із виявів останнього — формування наприкінці 50-х — на початку 60-х років українського правозахисного руху. У травні 1961 р. відбувся судовий процес над Українською робітничо-селянською спілкою. Вона була організована у 1959 р. Л. Лук'яненком, який свого часу закінчив юридичний факультет Московського університету, а після цього був направлений на партійну роботу до Західної України. Спілка ставила за мету домогтися виходу УРСР зі складу СРСР шляхом реалізації відповідної статті Конституції СРСР. Отже, йшлося про законну, легітимну зміну статусу однієї з республік СРСР. За це юрист-дисидент був засуджений до страти, згодом

заміненої 15-річним ув'язненням у таборах та 10-річним засланням. Разом з Л. Лук'яненком були засуджені В. Луцьків, І. Кандиба та ін. В 1961 р. з публічною критикою нової Програми КПРС виступив генерал П. Григоренко. Чимало сторінок розвитку українського правозахисного руху пов'язано з Київським університетом ім. Т. Г. Шевченка. Зокрема, в лютому 1963 р. тут відбулася конференція, учасники якої висловили протест проти заборон та обмежень розвитку української мови. Прихід до влади Л. Брежнєва ознаменувався ще більшим наступом на українську культуру. Своєрідним протестом проти проведення у 1965 р. арештів українських дисидентів була праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Влада відповіла на це посиленням репресій. У другій половині 1965 р. пройшли політичні арешти в Києві, Одесі, Львові, Тернополі, Луцьку та інших містах. У вересні 1965 р. в кінотеатрі «Україна» в день прем'єрного показу кінофільму «Тіні забутих предків» представники української творчої інтелігенції виступили з рішучим протестом проти дій влади. В їх числі були І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, Ю. Бадзьо та ін. Десять членів Спілки художників України у квітні 1966 р. звернулися до Верховного Суду з клопотанням переглянути справу члена Спілки П. Заливахи. Кінорежисер С. Параджанов, композитор Г. Майборода, поети Л. Костенко, І. Драч, авіаконструктор О. Антонов звернулися з вимогою до ЦК Компартії України публічно роз'яснити причини масових арештів. На захист засуджених виступили також А. Малишко, М. Стельмах. Від переслідувань постраждали М. Вінграновський, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, В. Стус, А. Матвієнко, М. Шаповал і багато інших діячів культури. Правозахисний рух в Україні не став масовим з кількох причин, але головною було те, що тоталітарний режим мав щільну мережу своїх місцевих підрозділів, які були більш брутальними у своїх діях, ніж, скажімо, аналогічні служби в Москві. Майже зовсім ізольовані від засобів масової інформації країн Заходу, українські дисиденти не мали тієї «парасолі гласності», котра певною мірою допомагала їхнім московським колегам. До того ж проблема національних прав українців не викликала на Заході скільки-небудь значного інтересу. Вузкість соціальної бази дисидентського руху пояснювалася тим, що він не сформулював чіткої соціально-політичної програми, зрозумілої не тільки інтелігенції, а й широким масам. Разом із тим український Правозахисний рух зазначеного періоду відіграв відчутну роль у пробудженні національної свідомості нашого народу.

Україна і загострення кризи радянської системи (1965-1985)

З усуненням в 1964 р. від влади М.Хрущова і закінчення так званого “великого десятиліття” настала майже 20-літня “ера” Л.Брежнєва. Вона почалася за знайомим сценарієм: звинувачення попередників, заяви нового керівництва про свою глибоку відданість народу і рішучість негайно виправити становище, подолати кризові явища, підняти життєвий рівень населення і, звісно, забезпечити динамічне просування країни шляхом

комуністичного

будівництва.

А що ж на практиці? Хрущовські реформи було згорнуто. З вересня 1965 р. децентралізовану систему управління (раднаргоспи) змінила випробувана — централізована. Ще раніше, у березні, прийнято рішення стосовно сільського господарства. Був затверджений новий порядок заготівель сільськогосподарської продукції. Визначалися тверді плани її закупівлі. Вводилися надбавки за надпланову продукцію. Закупівельні ціни формувалися з урахуванням кліматичних умов та специфіки виробництва в окремих сільськогосподарських районах. Корінних змін, як бачимо, тут не планувалося. У промисловості передбачалися посилення економічного стимулювання виробництва, розширення сфери госпрозрахункових відносин, створення ефективної системи стимулювання, скорочення числа диктованих зверху показників.

Подальший розвиток подій, здавалося б, підтверджував обраний новим керівництвом шлях. Результати восьмої п'ятирічки (1965—1970 рр.) були досить обнадійливими. Її підсумки були найкращими за останні 35 років. Дві третини промислової продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці. Україна освоїла виробництво 440 зразків нової техніки й матеріалів. Було споруджено 250 великих підприємств. Зміни на краще сталися в сільському господарстві. Його валова продукція в Україні зросла за восьму п'ятирічку на 16,6%.

Однак це був тимчасовий успіх. Акцент дедалі більше робився на безоглядній експлуатації сировинних запасів, зокрема нафти й газу, на досягненні щонайменшого успіху будь-якими методами. Країна продовжувала йти традиційним для неї шляхом екстенсивного розвитку. Швидко зростала чисельність робітників, однак приріст промислової продукції постійно падав. Якщо за 1966—1970 рр. він становив в Україні 50%, то за 1981—1985 рр. — лише 19%. Безгосподарність у використанні землі призвела до того, що з 1965 по 1985 р. посівні площі в Україні зменшилися більш ніж на мільйон гектарів. Найбагатші землі нерідко передавалися під капітальне будівництво або ставали дном штучних морів. Невпинно погіршувалися умови праці та життя на селі, внаслідок чого протягом 1966—1985 рр. чисельність сільських жителів України зменшилась на 4,6 млн осіб. Серйозні нарікання викликав життєвий рівень народу, який до того ж підтримувався головним чином за рахунок нещадної експлуатації та розпродажу національних природних багатств, обсяг яких катастрофічне зменшувався. Це безпосередньо торкалося і України. Залишковий принцип фінансування призвів до зубожіння у сферах освіти, науки, культури, медицини. Поряд з цим, як і раніше, величезні ресурси направлялися на розвиток військово-промислового комплексу. Незбалансованість розвитку економіки, ігнорування об'єктивних економічних законів, інтелектуальна обмеженість і фізична неспроможність Л. Брежнєва до належного керівництва країною — все це посилювало кризові явища і процеси в СРСР, загострювало загальну ситуацію в радянській імперії, котра йшла до своєї катастрофи. Зростало невдоволення не тільки

серед робітників та селян, інтелігенції, а й серед певної частини партійних функціонерів різного рівня. Виявом протесту проти збанкрутілої політики правлячої партії стало посилення правозахисного руху. Його учасників влада широко застосовувала репресивні методи. В січні—травні 1972 р. в Україні, де П.Шелеста на посту першого секретаря ЦК КПУ змінив В. Щербицький, сталися нові масові арешти. Жертвами на цей раз стали В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, Н. Світлична, Ю. Шухевич та ін. Новим кроком у розвитку українського правозахисного руху стало створення в 1976 р. Української Гельсинської групи, до якої входили М. Руденко, О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Тихий, Н. Строката, М. Матусевич та ін. У 1977—1978 рр. відбулися а і суди над провідними членами групи. Репресивні ї поєднувалися з посиленням ідеологічного тиску на суспільство. У сфері міжнаціональних відносин орієнтація йшла на злиття націй і штучне утворення так званої “ нової історичної спільноти — радянського народу ”. Посилювалася русифікаторська політика. Глибока економічна криза, низький життєвий рівень народу, політико-ідеологічний пресинг у духовній сфері, наростання проблем у зовнішній політиці — такими були о характеристики СРСР кінця 70-х — початку 80-х років.

Україна в період “перебудови”(1985 - серпень 1991 р.)

Смерть Л.Брежнєва в 1982 р. поклала край його “ері”, але не змінила загальної ситуації в країні. Наступником Брежнєва став тяжко хворий Ю.Андропов. У 1984р. він помирає. Ю. Андропова змінив тяжко хворий К. Черненко, який у березні 1985 р. приєднався до своїх попередників. Настав час тоді ще молодого і енергійного М. Горбачова. З його приходом до влади знову, як це вже бувало не раз, постала надія на краще. Новий керівник та його прихильники були першим поколінням радянських лідерів, які формувалися вже після смерті Сталіна. Незважаючи на шалений опір консервативної частини партійної номенклатури, М. Горбачов починає кампанію перебудови радянської системи й насамперед її застійної економіки. Щоб досягти своєї мети, він проголошує новий стиль керівництва, створюючи враження більшої наближеності до народу, закликаючи до гласності в управлінні державою та до плюралізму думок у межах соціалістичного вибору. Щодо зовнішньої політики СРСР М. Горбачов висловився за впровадження нового політичного мислення в систему міжнародних відносин. Перш ніж горбачовські реформи дійшли до України, тут сталася катастрофа глобального значення: 26 квітня 1986 р. вибухнув реактор Чорнобильської атомної електростанції. Величезна радіоактивна хмара, незмірне більша, ніж хіросимська, покрила багато районів України, Росії, Білорусії, а згодом поширилася на землі Польщі та Скандинавії. У властивий для себе спосіб радянські власті намагалися приховати спочатку сам факт, а потім і масштаби цієї катастрофи.

Що стосується ходу «перебудови» в Україні, то можна сказати, що тодішнє партійне керівництво, очолюване В. Щербицьким, робило максимум того, аби все залишалось по-старому. У вересні 1989 р. померлого В. Щербицького змінив В. Івашко, котрий, однак, невдовзі переїхав до Москви, де став заступником Генерального секретаря ЦК КПРС. Компартію України очолив С. Гуренко.. Сиротив горбачовському курсу переважної частини партноменклатури, в тому числі української, послаблював позиції його ініціатора, негативно впливав на весь розвиток соціально-економічної ситуації.

Чи не єдиною сферою, де «перебудова» принесла позитивні результати, була суспільно-політична: окремі кроки, пов'язані з демократизацією життя суспільства, певним розширенням поінформованості, гласності. Під тиском обставин керівництво республік вимушене було піти назустріч вимогам часу й суспільства. Зокрема, в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Була розроблена Державна програма розвитку української мови до 2000 р. Найбільш характерною рисою цього періоду було становлення в Україні багатопартійної системи. Постали Українська республіканська партія, Демократична партія України, партія «зелених» та ін.; всього в 1990 р. було створено 16 політичних партій. Партії демократичного, національно-державницького спрямування виступали за побудову незалежної Української держави. На діаметрально протилежних позиціях стояла Комуністична партія України. Важливою подією 1990 р. стали порівняно демократичні вибори до Верховної Ради УРСР. Найбільш масовою демократичною організацією став Народний Рух України. Важливу роль у боротьбі за оновлення суспільного життя відігравала молодь. У 1990 р. виникають Український студентський союз, Демократичний союз студентів.

Нове політичне керівництво в Москві приймає рішення про видалення з Конституції СРСР статті про «керуючу і спрямовуючу роль КПРС». Це була принципово важлива перемога демократичних сил. Із 150 законодавчих актів, прийнятих Верховною Радою УРСР в 1990 р., особливо значною стала затверджена 16 липня Декларація про державний суверенітет України, незважаючи на те, що в ній не йшлося про самостійність, незалежність України як держави.

Демократично налаштовані сили в Україні дедалі активніше виступали проти перебування республіки у складі СРСР, за українську державну самостійність. Такий розвиток подій не влаштував не тільки консервативну партноменклатуру, але й самого ініціатора «перебудови» — М. Горбачова, тепер уже як Президента СРСР. Намагаючись не допустити переростання «суверенізації» союзних республік у процес, який би привів до створення незалежних держав, М. Горбачов почав маневрувати. Він, зокрема, запропонував проект так званого нового Союзного Договору і став наполягати на тому, щоб союзні республіки його підписали. Питання про долю СРСР та позиції союзних республік щодо цього значно посилювало соціально-політичну напругу в суспільстві, в тому числі в

керівництві КПРС. Його найбільш консервативна частина виступила проти будь-яких поступок в цьому питанні союзним республікам, за збереження СРСР як єдиної держави. Ці реакційні сили в Москві (так званій ДКНС) та на місцях у ніч на 19 серпня 1991 р., тобто напередодні підписання Союзного Договору, ізолювали М. Горбачова на його кримській дачі та усунули його від влади. Проти заколотників рішуче й безкомпромісно виступив Б. Єльцин, кваліфікувавши їхні дії як правореакційний антиконституційний переворот. Українське керівництво, зокрема Верховна Рада, зайняло вичікувальну позицію. Щодо верхівки Компартії України, очолюваної тоді С. Гуренком, та більшості місцевих органів влади та партійних комітетів, то вони підтримали дії московських заколотників. Вимоги демократичної частини депутатського корпусу про необхідність скликання позачергового засідання Верховної Ради України були зігноровані. Тільки тоді, коли московський заколот фактично було придушено, українське керівництво почало діяти. 26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України, зважаючи на факт підтримки керівництвом Компартії України дій московських заколотників, приймає указ «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України». 30 серпня того ж року була прийнята постанова «Про заборону діяльності Компартії України». Одночасно з цим прокомуністичні сили у Верховній Раді та за її межами розгорнули кампанію на захист компартії, мотивуючи свою позицію тим, що, по-перше, постанова від 30 серпня стосувалася Компартії України як республіканської організації і не означала того, що її члени без судового рішення можуть бути звинувачені в причетності до серпневого заколоту. По-друге, у відповідності до Постанови Верховної Ради України від 14 травня 1993 р. громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати свої партійні організації. Комуністи, до речі, оперативно цим і скористалися: вже в червні того ж року було утворено Комуністичну партію. Однак після цього спроби відмінити постанову від 30 серпня не припиняються. Особливу активність, зрозуміло, виявляє новостворена комуністична партія на чолі з П. Симоненком. Ще одна частина членів колишньої компартії України обрали дещо інший шлях: 26 жовтня 1991 р. вони оголосили про створення Соціалістичної партії України. Очолює її О. Мороз. Відновила свою діяльність і ОУН — під орудою колишнього Президента УНР в екзилі М. Плав'юка. Близько 15 тис. членів налічує Конгрес українських націоналістів, який очолює Я. Стецько. Серпневі події в Москві ще більше посилили прагнення народів СРСР до самостійного розвитку, до незалежності. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України, виходячи з ситуації, що склалася внаслідок ліквідації серпневого заколоту, приймає Акт проголошення незалежності України. Це був документ величезної історичної ваги, підтверджений всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. В ньому взяло участь 84,2% виборців, з яких 90,3% проголосували за незалежність України. Того ж дня Президентом України було всенародне обрано Л. Кравчука.

7 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі зібралися лідери Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), провели переговори (без залучення М. Горбачова, який повернувся до виконання обов'язків Президента СРСР) і наступного дня підписали угоду про створення натомість СРСР Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня того ж року в Алма-Аті відбулася зустріч керівників незалежних держав колишнього СРСР (виняток становили Грузія та країни Балтії). У прийнятій декларації зафіксовано, що з утворенням СНД Радянський Союз припиняє своє існування. Так було перегорнуто останню сторінку в історії Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ліквідація найбільшої у світі тоталітарної імперії, яка проіснувала майже 70 років, стала фактом глобального значення.

Українська РСР на міжнародній арені (1985 - серпень 1991 р.)

Сфера міжнародних відносин та зовнішньої політики за М.Горбачова була чи не єдиною ділянкою життя тогочасного радянського суспільства, де “нове політичне мислення”, “гласність” та “перебудова” не залишилися деклараціями, а принесли вагомі результати. М. Горбачов розумів, що без подолання міжнародної ізоляції, в якій майже безперервно перебував радянський тоталітарно-комуністичний режим, надій на його реформування практично не може бути. Для досягнення цього потрібні були реальні кроки з боку Москви. І низку таких кроків у напрямку порозуміння зі світовою спільнотою СРСР вимушений був зробити. Вперше було заявлено про те, що пріоритет повинен бути за загальнолюдськими, а не якими-небудь іншими цінностями. СРСР відмовляється розглядати мирне співіснування як специфічну форму класової боротьби. Нові тактичні й стратегічні установки з'явилися в поглядах СРСР на проблеми глобальної безпеки та роззброєння. У відносинах з соціалістичними країнами наголос став робитися на безумовній самостійності, повній рівноправності, невтручанні у внутрішні справи. У зазначений період в Європі розгортаються серйозні геополітичні процеси, котрі наочно демонструють характер і напрямок змін у тогочасній системі міжнародних відносин. У стані глибокої кризи опинилися комуністичні режими в країнах так званого соціалістичного табору. Польща стає першою з держав, де комуністи програють демократичні вибори і втрачають владу. Розпадається Варшавський Договір. Офіційно про це було заявлено в лютому 1991 р. Припинила своє існування Рада Економічної Взаємодопомоги. За таких умов радянське керівництво вже не могло практикувати ті засоби й методи зовнішньої політики, які вживалися протягом майже всього існування імперії.

Певні позитивні зміни сталися і в здійсненні зовнішньополітичних повноважень республік СРСР. Постала можливість самостійного, без зазірання на Москву, прийняття окремих рішень з питань міждержавних відносин. Відчутні зрушення, пов'язані насамперед з відстоюванням

українських національних інтересів, сталися в роботі Міністерства закордонних справ УРСР.

25 квітня 1990 р. колегія міністерства розглянула питання «Про участь МЗС УРСР в розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені». У прийнятому рішенні підкреслювалося, що в основу концепції має бути покладений новий розподіл обов'язків між загальносоюзними та республіканськими зовнішньополітичними відомствами, аби республіка мала більше можливостей у сфері розбудови двосторонніх відносин, насамперед із державами Центральної та Східної Європи. До цього слід додати, що на той період у представництвах УРСР в міжнародних організаціях, посольствах і консульствах, секретаріатах міжнародних організацій працювали 96 осіб. Нові можливості для більш широкої реалізації національних інтересів у сфері міжнародних відносин з'явилися після того як 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. У Х розділі цього важливого документу — «Міжнародні відносини» — наголошувалося на тому, що зовнішня політика України є демократичною і миролюбною. Декларація визначала основні напрями та пріоритети зовнішньої політики України. Спираючись на цей документ, республіка активізувала свою зовнішньополітичну присутність. Особливо це торкнулося розбудови двосторонніх дипломатичних відносин, розширення участі українських дипломатів у міжнародних організаціях. На кінець 1990 р. УРСР була учасником 172 міжнародних угод і 15 міжнародних організацій та понад 60 їхніх органів. Крім того, республіка приєдналася до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, стала учасником угоди між урядами СРСР, БРСР, УРСР і МА-ГАТЕ про проведення міжнародних досліджень наслідків аварії на ЧАЕС. У 1990 р. подіями значної ваги стали двосторонні договори та угоди з Російською Федерацією, Угорською Республікою та Республікою Польща. Це були перші двосторонні угоди, укладені Україною після 1945 р. Почалася практика підготовки і затвердження урядом України своїх директив делегації УРСР для участі в роботі міжнародних організацій. Новою була і практика підготовки заяв уряду УРСР із міжнародних питань (агресія Іраку проти Кувейту; об'єднання Німеччини; Паризька зустріч у верхах тощо). Вперше за всю історію діяльності УРСР в ООН делегація республіки використала перебування на 45-й сесії Генеральної Асамблеї для налагодження двосторонніх відносин.

Таким чином, розглядуваний період став другим після 1944—1949 рр. періодом зрослої зовнішньополітичної активності України як складової Радянського Союзу. УРСР зробила низку важливих кроків на шляху розширення своїх зовнішньополітичних повноважень, зміцнення свого міжнародного авторитету. Разом із тим республіка, як і раніше, не мала власної зовнішньої політики і не була повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Демократичні, національне свідомі сили українського суспільства, політичні партії та рухи дедалі більшою мірою усвідомлювали це і працювали для того, щоб наблизити час здобуття української державності.

Лекція № 8. Україна в повоєнний період. Україна в умовах незалежності

План

1. Повоєнна відбудова.
2. Суперечності економічного розвитку 60-80-х років.
3. Опозиційний рух.
4. Перебудова.
5. Українське національне відродження.
6. Здобуття незалежності.

Проголошення незалежності України та завдання створення самостійної Української держави закономірно висунули проблему розгортання державотворчих процесів. Народ України заявив, що будуватиме державу суверенну й самоврядну, незалежну та відкритую, демократичну і правову. Розв'язання цього завдання наштовхнулося на цілу низку дуже непростих питань.

Процес державотворення в Україні на відміну від інших країн, котрі постали перед аналогічними проблемами в кінці 80-х - на початку 90-х років, проходив у специфічних умовах і визначався своїми особливостями. Пізнання цього вкрай важливе тому, що по-перше, стають зрозумілими причини сьогочасних проблем нашого розвитку, по-друге, тому, що більш чіткими бачаться шляхи, політичні рішення та економічні важелі, котрі дійсно можуть забезпечити вихід Української держави з економічної кризи та політичної нестабільності, в яких вона перебуває з моменту свого утворення.

Наше з вами сьогодення - це період переходу від тоталітарно-комуністичного режиму до демократичної, незалежної, правової держави. Як свідчить досвід багатьох країн Центральної та Східної Європи, бажано все зробити для того, щоб цей період був якомога коротшим, щоб якомога швидше суспільство звільнялося від рудиментів комуністичної системи і переходило на сучасні ринкові рейки. Україна, на жаль, поки не зуміла зробити цього. І саме тут слід шукати основну причину чи не всіх сьогоднішніх негараздів.

Інколи складається враження, що процеси кінця 80-х - початку 90-х років заскочили наше суспільство дещо зненацька. Швидкий прорив України до національного суверенітету та державної незалежності породив серед значної частини тогочасної політичної еліти почуття надмірної впевненості у власних силах та можливостях. Суспільство опинилося в стані чи не масової політичної та економічної ейфорії. Але "медовий місяць" незалежності України явно затягнувся. Ставало дедалі очевиднішим, що слід переходити до розв'язання практичних завдань, пов'язаних зі створенням Української держави. А до цього, як показали подальші події, керівництво держави не було готове. І не тільки з власної вини: прорив до суверенності та незалежності, розпочатий за Президента Л.Кравчука, значною мірою

здійснювався на фоні психологічної, професійної та концептуальної невідповідності усіх державних структур до роботи в умовах, котрі відрізнялися від тих, які практикувалися за радянської доби. Виховані попередньою системою кадри з їхнім досвідом “соціалістичного господарювання” постали перед дилемою: або одночасно і вчитися, і працювати над створенням сучасної держави з сучасною політичною та економічною системою, або працювати приблизно так, як за старих часів. Судячи з сучасного стану українського суспільства, зокрема його економіки, владі так і не вдалося знайти оптимального розв’язання проблеми кадрів, а саме від них значною мірою залежить успіх будь-якої справи.

Серйозною перепоною на шляху розгортання державотворчих процесів залишається те, що в суспільстві, політичних партіях і рухах і досі немає згоди щодо того, яке суспільство ми будемо. Українська національна ідея як об’єднуюча не є загально визнаною. Гострота проблем, з якими стикнулася наша держава в перші роки свого існування, поглиблювалась економічною кризою, катастрофічним падінням промислового та сільськогосподарського виробництва. При цьому зусилля політичного керівництва значною мірою витрачалися не на негайне подолання цих явищ, а на полеміку та міжпартійні чвари. Робилися, зокрема, спроби довести, що криза економіки та її наслідки є результатом переходу до ринкової системи, відмови від радянського досвіду господарювання, нарешті, результатом розпаду СРСР та розриву економічних зв’язків між його колишніми республіками.

Насамперед Україна не здійснила перехід до ринкової системи господарювання, до цього нам, на жаль, ще далеко. Ми вкрай повільно рухаємося в цьому напрямку - і саме в цьому одна з причин нинішньої соціальної та економічної кризи. Що ж до радянського “досвіду”, куди нас хочуть повернути лівокомуністичні сили, то він добре відомий в усьому світі. Саме він створив економіку імперії, котра перестала існувати не в результаті воєн чи інших зовнішніх загроз, а внаслідок внутрішнього самознищення. Незалежна Україна отримала у спадок господарство, де тотальними були панування державно-колгоспної власності, заборона і переслідування ринкових відносин, мілітаризація економіки (майже 80% народного господарства УРСР було пов’язане з військово-промисловим комплексом). Незаперечним фактом є те, що саме радянська, а не будь-яка інша влада проводила таку політику, яка не рахувалася ні з національними інтересами України, ні з вимогами екологічної безпеки її населення, котре неодноразово ставало жертвою справжнього геноциду.

Що ж стосується посилення розриву економічних зв’язків між колишніми радянськими республіками, то цей розрив тільки загострив кризу, створену адміністративно-командною системою за радянських часів. Слід додати, що незалежна Україна отримала й не менш згубну спадщину. Йдеться про практичну відсутність сучасного досвіду в галузі розбудови інституцій державної влади, демократичних традицій, парламентаризму тощо.

Як вже зазначалося, українське суспільство, в тому числі й та його

частина, яку ми називаємо політичною елітою, значною мірою виявилось не готовим до розбудови незалежної Української держави. Практично протягом усіх років української незалежності не вдалося досягти конструктивної співпраці основних гілок влади. Створена на початку 2000 р. більшість у Верховній Раді в квітні 2001 р. фактично перестала існувати. Парламент держави скоріш нагадував собою політико-ідеологічний клуб, ніж вищий законодавчий орган держави. Тільки в 1996 р. Верховна Рада приймає Конституцію України. Національне законодавство не сприяє створенню належного інвестиційного клімату, гальмує наш економічний розвиток. Журнал "Інстітющнл інвестор" у щорічному рейтингу інвестиційної привабливості ставить Україну на останні місця - 102-те, 105-те, 109-те. Фактично, як зазначається в посланні Президента України до Верховної Ради "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 р.", держава протягом майже усіх років незалежності знаходилася в стані економічної кризи. За 1990-1999 рр. ВВП країни скоротився на 59,2%, обсяги промислової продукції - на 48,9%, сільського господарства - на 51,5%. Реальна заробітна плата зменшилася у 3,82 рази, а реальні виплати пенсій - у 4 рази. Світова економічна історія не знає подібних масштабів падіння економіки у мирний час. Все це вкрай негативно позначається на життєвому рівні народу. Україна належить до країн не лише з високим, а й зростаючим рівнем бідності. Сьогодні до категорії бідних і злиденних, за офіційними даними, відносяться 42% її населення. Невід'ємна складова такої ситуації - зростання корумпованості в суспільстві, створення кланово-олігархічних об'єднань, майже тотальна політична зааганжованість ЗМІ, порушення конституційних прав громадян, тощо. За рівнем корумпованості на думку "Трансперенсі інтернейшнл" Україна посідає третє місце з кінця. Все це посилює опозиційні настрої в суспільстві, викликає гострі соціально-політичні конфлікти, підриває довіру до влади, не сприяє зміцненню міжнародного іміджу України. Події квітня 2001 р., пов'язані з відставкою уряду ще раз нагадали про це. Головним політичним підсумком 2000 р. слід вважати те, що вперше за всю історію незалежності України було здійснено рішучі кроки, спрямовані на подолання розбалансованості між економічними і політичними перетвореннями, досягнення перших економічних успіхів. Як свідчать офіційні джерела після тривалої економічної кризи досягнуто реального економічного зростання: ВВП зріс на 6%, промислове виробництво на 12,9%, валова продукція сільського господарства - на 9,2%.

Позитивними результатами 2000 р. стало погашення заборгованості з пенсій, активізація інвестиційної, в т.ч. кредитної діяльності, зростання експортного потенціалу національної економіки, зменшення зовнішнього боргу. Вперше спостерігається позитивне сальдо в зовнішній торгівлі. Частка експорту в ВВП України становила майже 60% - це дуже високий показник. Україні вдалося уникнути дефолту. Серйозно зміцнилася бюджетна позиція. Не дивлячись на все це, більшість Верховної Ради України, основу якої на день голосування, тобто 26 квітня 2001 р., склали депутати від компартії, об'єднаних соціал-демократів, "Трудової України" та "Демократичного

союзу”, 263 голосами “За” відправили у відставку уряд В.Ющенка. Він став восьмим прем’єром, якого спіткала така доля, за 10 р. української незалежності, але, мабуть, першим, який випав із влади не стільки з економічних, скільки з партійно-політичних міркувань. Цей уряд вперше у боротьбі за існування не вступив із депутатами ні в політичні, ні в майнові торги. Президент Л.Кучма, який висловив свою незгоду з рішенням Верховної Ради заявив, що до кінця травня 2001 р. він запропонує кандидатуру на посаду прем’єр-міністра, яким став Анатолій Кінах

Зовнішня політика України.

Головною проблемою державотворчих процесів було те, що Україна, як і інші республіки колишньої радянської імперії, не мала скільки-небудь серйозного досвіду власного національного державотворення. Швидкий прорив до суверенітету та незалежності певною мірою несподівано заскочив українське суспільство. Природно, що це не могло не позначитися на формуванні зовнішньополітичних засад та інституцій нашої держави.

З кінця 40-х і до середини 80-х років усунення УРСР від скільки-небудь серйозної участі у світовій політиці набуло ще більших масштабів. Фактично чи не єдиним міжнародним форумом, де УРСР час від часу могла нагадувати про себе, залишилася ООН. Однак і за такої ситуації українські дипломати робили все можливе для того, щоб відстоювати національні інтереси своєї республіки.

Мабуть, найбільш сприятливі умови для пожвавлення зовнішньополітичної сфери за радянської доби виникли завдяки горбачовській «перебудові». В цей час у роботі зовнішньополітичного відомства УРСР з’явилося чимало нового. Поновилися практика двосторонніх відносин. УРСР поступово виходила за межі діяльності тільки ООН, її органів чи спеціалізованих установ. Уперше за весь радянський період делегація УРСР на 45-й сесії Генеральної асамблеї ООН працювала за директивами, затвердженими Радою Міністрів республіки.

Швидке визнання державної незалежності України десятками країн світу певною мірою породжувало ілюзію того, що труднощі, пов’язані з перехідним періодом, будуть розв’язані безболісно і в короткий термін. Але надії на те, що «Захід нам допоможе», танули на очах. Ускладнювалися відносини з Росією. Політичні партії і рухи України обстоювали різні, нерідко полярні позиції в питаннях зовнішньої політики.

Основним документом, який визначав принципові засади розбудови державотворчих процесів, у тому числі в сфері зовнішньої політики, став **Акт проголошення незалежності України, прийнятий 24 серпня 1991 р. Виходячи з цього документу Верховна Рада України 2 липня 1993 р. схвалила «Основні напрямки зовнішньої політики України».** В них, зокрема, наголошується, що неодмінною умовою розбудови незалежної Української держави є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства. Спрямовуючи свій шлях у світ, Україна спирається на власні фундаментальні загальнонаціональні інтереси, а саме: стратегічні та геополітичні, пов’язані з національною безпекою України та захистом її

політичної незалежності; економічні, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні.

Зовнішня політика України має спрямовуватися на утвердження й розвиток України як незалежної демократичної держави, на збереження її територіальної цілісності та недоторканності кордонів, на включення національного господарства у світову економічну систему, на поширення в світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Що стосується основних підвалин, на яких має здійснюватися зовнішня політика України, то ними є: відкритість зовнішньої політики, співробітництво з усіма зацікавленими партнерами, уникнення залежності від окремих держав чи груп держав; засудження війни як знаряддя національної політики, прагнення до вирішення будь-яких міжнародних спорів виключно мирними засобами; додержання принципів взаємоповаги, рівноправності, невтручання у внутрішні справи інших держав; відсутність територіальних претензій до сусідніх держав і невизнання територіальних претензій до себе; дотримання міжнародних стандартів прав людини, принципу неподільності міжнародного миру і міжнародної безпеки, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права, засудження практики подвійних стандартів у міждержавних стосунках.

Важлива складова формування та реалізації зовнішньої політики України — це визначення її основних напрямів, пріоритетів та функцій. Головними напрямами зовнішньої політики України є: розвиток двосторонніх відносин; участь в європейському співробітництві; розбудова відносин у рамках СНД; участь у роботі ООН, інших міжнародних організацій.

Основними пріоритетами та функціями зовнішньої політики України відповідно до її загальнонаціональних інтересів та завдань є: забезпечення національної безпеки; створення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки; сприяння науково-технічному прогресові в Україні, розвитку її культури та освіти; участь у вирішенні глобальних проблем сучасності; інформаційна функція; зв'язки з українською діаспорою.

Практична реалізація зовнішньої політики України забезпечується під керівництвом Президента України Кабінетом Міністрів України, Міністерством закордонних справ, іншими центральними органами державної виконавчої влади на основі Конституції України.

Зовнішня політика України — як з огляду її розробки, так і в плані реалізації — пройшла два етапи; перший — від серпня 1991 р. до середини 1994 р. — і другий — від середини 1994 р. і до цього часу.

Перші кроки на зовнішній арені, досягнення, а також труднощі та проблеми в царині міжнародних відносин пов'язані з періодом президентства Л. Кравчука. МЗС України очолив А.Зленко. Упродовж трьох місяців Україну як незалежну державу визнали понад 140 країн світу. Одними з перших заявили про це Польща, Канада, США, Італія, Бельгія, Індія, Японія,

Китай, Австралія, країни Латинської Америки, Скандинавії та ін. Протягом 1992—1993 рр. Україна вступає в безпосередні дипломатичні зв'язки зі США, Канадою, Польщею, Німеччиною, Францією, Китаєм, Росією, Казахстаном, державами Балтії, Скандинавії та ін. В липні 1992 р. відбувся візит Президента України до Франції, під час якого Україна приєдналася до паризької «Хартії для нової Європи», був підписаний договір про дружбу та співробітництво між двома країнами. В цей період Україна стала членом Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ, згодом — ОБСЄ), багатьох міжнародних організацій, зокрема Світового банку, Міжнародного Валютного Фонду.

Виникало, однак, і чимало гострих проблем. Однією з них стало виконання нашою державою своїх зобов'язань щодо практичної реалізації без'ядерного статусу. Серйозне занепокоєння викликав і стан україно-російських взаємин. Після здобуття незалежності період ситуативної близькості закінчився, відносини між двома державами стали погіршуватися. І українські, і російські політики чимало робили для того, щоб дві найбільші слов'янські країни, які виникли на пострадянському просторі, ворогували між собою. Господарські стосунки між ними нерідко характеризувались як «економічна війна». Антиукраїнські заяви та навіть рішення, які приймалися свого часу в стінах російської Державної Думи з так званого «кримського питання», тільки посилювали напруженість.

Важливою подією першої половини 1994 р. стало підписання 14 січня тристоронньої угоди між Україною, США та Росією про виведення стратегічної ядерної зброї з України. З— 7 березня український президент відвідує США, де підписує заяву про дружбу та співробітництво між двома країнами. Першою з-поміж посткомуністичних країн Східної Європи Україна приєднується до програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру». А 23 березня 1994 р. Президент Л.Кравчук підписує у Брюсселі договір про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом.

Однак ці кроки не змінили загальної ситуації: на межі 1993— 1994 рр. Україна опинилася у вкрай складному міжнародному становищі. З таким вантажем зовнішньополітичних проблем наше суспільство підійшло до президентських виборів, які відбулися в липні 1994 р.

Новий Президент України Л. Кучма проголосив про свій намір суттєво скоригувати зовнішню політику. Міністром закордонних справ України став Г.Удовенко. Був зроблений наголос на тому, що відтепер вона буде концептуально визначеною, багатовекторною, прагматичною і зваженою. Першим важливим кроком нового керівництва на шляху утвердження нового образу України на міжнародній арені стало рішення Верховної Ради України від 16 листопада 1994 р. про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Зміни на краще відбулися в україно-американських відносинах. Розгорнулася активна робота з їх динамізації та поглиблення. 20—24 листопада 1994 р. Президент України перебував з державним візитом у США. Тут було обговорено широке коло питань, які становили значний

інтерес для обох країн. 11—12 травня 1995 р. відбувся офіційний візит Президента США Б. Клінтона до України, який закріпив позитивні тенденції у розвитку україно-американських відносин.

Активізувалися наші взаємини з Канадою. Ця країна має значний пакет програм економічного співробітництва з Україною щорічною вартістю близько 20 млн дол.

Одним з важливих пріоритетів зовнішньої політики України є європейський напрям. Головним досягненням тут стало прийняття України в листопаді 1995 р. до Ради Європи. Дедалі більш динамічними стають стосунки з Німеччиною, Великою Британією, Францією, Італією, Австрією, Бельгією, Фінляндією, Норвегією, Швейцарією. Предметом особливої уваги української зовнішньої політики є розбудова відносин з державами Центральної та Східної Європи, насамперед з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Румунією.

Перспективними напрямками зовнішньої політики України є Близький Схід і Африка. Чимало економічних та політичних інтересів пов'язує нашу державу з такими країнами, як Ізраїль, Туреччина, Єгипет, Ліван, Іран, Кувейт, ПАР. Активізується латиноамериканський напрям зовнішньої політики України. У цьому регіоні є 33 самостійні держави, з яких Аргентина першою визнала державну незалежність України

Дуже корисним для України є досвід Китаю і так званих «тихоокеанських драконів» — Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню, а також неіндустріальних країн «другої хвилі» — Таїланду, Малайзії, Індонезії, В'єтнаму. Належне місце в поглибленні взаємовідносин України з державами АТР відводиться Японії, а також Індії.

Важливий пріоритет зовнішньої політики України — розбудова відносин з нашим основним стратегічним партнером — Росією. Після президентських виборів 1994 р. в Україні, незважаючи на зусилля української сторони, вони залишалися складними. «Економічна війна» між двома державами не вщухала. Серед російських політиків та в засобах масової інформації Росії практично не зникла тема Криму й Севастополя. З року в рік відкладався візит Президента Б. Єльцина до України. Довго й важко йшли переговори про підписання широкомасштабного договору між двома державами. Зрушення на краще почалися тільки в 1995 р., коли був парафований текст договору між Україною та Росією. Однак, як відомо, президентами обох держав цей документ був підписаний майже через два роки — 31 травня 1997 р. в Києві. Відтоді розпочався новий етап в історії україно-російських відносин.

Новим кроком на шляху їх поглиблення та розвитку став перший державний візит Президента України Л. Кучми до Москви в лютому 1998 р. Головний результат візиту — підписання договору про довгострокове економічне співробітництво між двома країнами терміном на 10 років. Ця угода є безпрецедентною, оскільки в рамках СНД не існує жодного аналогічного документу.

Важливе місце в системі зовнішньополітичних пріоритетів України

посідають відносини з країнами СНД. Україна, як відомо, була однією з держав, яка стояла біля витоків заснування співдружності. Організаційні засади СНД визначаються кількома документами установчого характеру: Біловезькою угодою від 8 грудня 1991 р., Протоколом до неї, Алма-Атинською декларацією від 21 грудня 1991 р., Статутом СНД, прийнятим 22 січня 1993 р. Ставлення України до СНД визначається її економічними та політичними інтересами, а також національним законодавством.

1 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про створення СНД, а 20 грудня прийняла з цього приводу заяву, в якій наголошується, що Україна виступає проти перетворення СНД на нове державне утворення і заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. Статут СНД не підписаний Президентом України і не ратифікований Верховною Радою. Отже, Україна не є членом СНД де-юре, а має особливий статус, який впливає із ратифікованої нею Біловезької угоди разом із згаданими застереженнями Верховної Ради. Крім того, Україна має асоційоване членство в Економічному союзі СНД. У той же час Україна не є учасницею Ташкентської угоди від 15 травня 1992 р. про колективну безпеку.

Загалом Україна виходить із того, що найбільш доцільною формою співпраці в рамках СНД є двосторонні відносини, економічне та політичне співробітництво. Саме на цій основі розвиваються наші відносини з країнами — членами СНД. Особливий інтерес становлять для України взаємини з Азербайджаном, Грузією, Туркменією, Узбекистаном — насамперед в економічному сенсі, зокрема для розв'язання такої гострої для України проблеми, як проблема енергоносіїв. Чимало спільних економічних та політичних інтересів пов'язує Україну також із Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном, Вірменією, Білоруссю, Молдовою.

13 липня 1996 р. Колегія МЗС затвердила план заходів у зв'язку з прийняттям Конституції України та реалізацією її положень у сфері зовнішньої політики. 15 липня 1996 р. з доповіддю «Стан та перспективи української зовнішньої політики» на засіданні керівного складу міністерства виступив Президент України Л. Кучма. Він, зокрема, зазначив, що із прийняттям Конституції України завершено формування правових засад зовнішньої політики нашої держави, що ефективність зовнішньополітичної діяльності має вимірюватися не тільки політичними дивідендами, а й практичною економічною віддачею.

Одним із переконливих свідчень цього є постійне зростання кількості наших дипломатичних представництв за кордоном. Сьогодні Україна вже має дипломатичні та консульські представництва у 78 країнах на всіх континентах. У Києві діють 61 зарубіжне посольство, вісім представництв міжнародних організацій, два почесних консульства. У Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Маріуполі, Сімферополі працюють 10 консульських установ іноземних держав і два представництва міжнародних організацій.

Свідченням поваги міжнародної спільноти до України, високого авторитету її зовнішньополітичного відомства стало обрання міністра закордонних справ України

Г. Удовенка головою 52-ої сесії Генеральної асамблеї ООН.

У березні 1998 р. Г. Удовенко був обраний депутатом Верховної Ради України і відповідно до чинного законодавства прийняв рішення про вихід із державної служби. Новим керівником українського зовнішньополітичного відомства став Б. Тарасюк.

В цей час сталася низка подій, які засвідчили про зміцнення міжнародних позицій України. Це стосувалося як її багатостороннього співробітництва, так і двосторонніх відносин. 4-5 червня 1998 року у Ялті відбулася зустріч глав держав та урядів країн-учасниць Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), де з промовою виступив Президент України Л.Кучма. Було вказано на важливість поглиблення процесів регіонального економічного співробітництва для України як однієї з найбільших причорноморських держав.

Свідченням зміцнення міжнародного авторитету України стало її запрошення 12 червня 1998 року до Лондона на зустріч міністрів закордонних справ країн “Великої сімки”, в ході якої обговорювалася ситуація, що склалася в Південно-Східній Азії внаслідок проведення Індією та Пакистаном ядерних випробувань. З погляду поглиблення українсько-польських відносин важливе значення мала зустріч президентів двох країн 26-27 червня у Харкові. Л.Кучма та А.Квасневський мали також зустріч з представниками ділових кіл України та Польщі.

8-9 липня 1998 року на запрошення Президента України Л.Кучми з нагоди першої річниці підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО з офіційним візитом у Києві перебував Генеральний секретар НАТО Х.Солана. Широке коло питань двостороннього співробітництва було обговорено під час візиту 22-23 липня 1998 року до України віце-президента США А.Гора. Було підписано низку спільних українсько-американських документів. Американська сторона підтвердила незмінність свого курсу на підтримку демократичної, незалежної України.

Важливою подією і українсько-французьких відносинах став перший державний візит Президента Франції Ж.Ширака в Україну 2-4 вересня 1998р. У рамках візиту було підписано міждержавні угоди про співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії, а також в сфері науки та освіти, ядерної безпеки. Свідченням незмінності України європейському вибору став самміт Україна-ЄС, що відбувся 16 травня 1998 р. у Відні. Після київського самміту Україна-ЄС (5 вересня 1997р.) Віденський самміт став другою зустріччю керівників України та Євросоюзу на найвищому рівні.

Просуваючись на європейському напрямку, Україна надзвичайно важливого значення надавала подальшому поглибленню відносин з одним з основних своїх стратегічних партнерів - Росією. Важливим кроком в цьому відношенні став робочий візит міністра закордонних справ України Б.Тарасюка 18-19 листопада 1998р. до Москви. Було обговорено широке коло питань двостороннього співробітництва. Мова йшла, зокрема, про договірно-правове оформлення українсько-російського кордону, про подальший розвиток торгівельно-економічного співробітництва на 1998-2007рр., про

участь двох держав у побудові нової архітектури європейської безпеки та ін.

Важливим кроком на шляху підтвердження вірності України європейському вибору, поглиблення її відносин з Францією стало проведення 1 березня 1999р. в Парижі міжнародної конференції “Україна, Велика Європа, євроатлантична безпека: виклики XXI ст.”, у якій взяли участь представники Великої Британії, Місії України при НАТО, США, Німеччини, Російської Федерації та ін.

У жовтні 2000р. в керівництві українського зовнішньополітичного відомства сталися зміни: замість Б.Тарасюка на посаду міністра закордонних справ України було призначено А.Зленка.

Новий керівник українського зовнішньополітичного відомства свій перший закордонний візит зробив до Росії. Симптоматичним, мабуть, є і те, що лише протягом перших 5 місяців своєї роботи на новій посаді від 6 разів зустрічався зі своїм московським колегою. З усіх поглядів Росія є і має залишатися одним з головних, визначальних пріоритетів зовнішньої політики України. Важливою подією в українсько-російських відносинах стала також зустріч Президента Л.Кучми та Президента В.Путіна 12 лютого 2001р. в Дніпропетровську, під час якої особлива увага була приділена співробітництву двох країн в економічній сфері.

Підводячи підсумки зовнішньої політики України з моменту проголошення її незалежності маємо зазначити, що за цей час попри всі негаразди та проблеми було досягнуто вагомих результатів. Головним з них, безумовно, є те, що Україна відбулася як незалежна держава, як загально визнаний суб'єкт міжнародних відносин. У політичному сенсі наша держава користується авторитетом ініціативного, самодостатнього і конструктивного учасника міжнародного життя. Свідченням цього був, зокрема, вступ України до Ради Європи, активна участь у миротворчих операціях, утвердження України як одного з регіональних лідерів, її участь у Центральноєвропейській ініціативі, ОЧЕС, Раді держав Балтійського моря, обрання непостійним членом Ради Безпеки ООН, головування України в цьому поважному міжнародному органі тощо.